

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

=====

અમદાવાદ ખાતે ગુજરાતની વડી અદાલતમાં

ફોજદારી અપીલ નં. ૭૮૬/૧૯૮૮

મંજૂરી અને હસ્તાક્ષર માટે:

માનનીય ન્યાયાધીશ શ્રી સી.કે. બુચ

=====

- ૧ શું સ્થાનિક અખબારોના પત્રકારોને ચુકાદો જોવાની મંજૂરી આપવામાં આવે છે?
- ૨ ચુકાદો રિપોર્ટરને સંદર્ભિત કરવો કે નહીં?
- ૩ શું ન્યાયમૂર્તિશ્રીઓ ચુકાદાની આખરી નકલ જોવા માંગે છે?
- ૪ શું આ કેસમાં ભારતના બંધારણ, ૧૯૫૦ અથવા તે હેઠળ કરવામાં આવેલા કોઈ પણ હુકમ અંગે કાયદાના નોંધપાત્ર પ્રશ્નનો સમાવેશ થાય છે?
- ૫ શું ચુકાદો સિવિલ જજને પરિપત્રિત કરવામાં આવે?

=====

અલોઈસ સિમોન પરમાર – અપીલકર્તા(ઓ)

વિરુદ્ધ

ગુજરાત રાજ્ય – પ્રતિવાદી(ઓ)

=====

ઉપસ્થિતિ :

શ્રી. ડી.એફ. અમીન અપીલકર્તા(ઓ) ૧ માટે ,

શ્રી એ.જે. દેસાઈ, પ્રતિવાદી(ઓ) ૧ તરફથી વધારાના સરકારી વકીલ,

શ્રી વાચ.એન. રવાણી પ્રતિવાદી(ઓ) ૧ માટે,

=====

કોરમ : માનનીય ન્યાયાધીશ શ્રી સી.કે. બુચ

તારીખ : ૧૬/૦૩/૨૦૦૭

સી એ વી ચુકાદો

૧. હાલની ફોજદારી અપીલ અપીલકર્તા આરોપી દ્વારા દાખલ કરવામાં આવી છે, જેને ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમો ૪૨૦, ૪૬૭, ૪૬૮ અને ૪૭૧ હેઠળ દંડનીય ગુનાઓ માટે તેમજ ભ્રષ્ટાચાર નિવારણ અધિનિયમ, ૧૯૪૭ ની કલમ ૫(૨) સહવાંચિત કલમ ૫(૧)(ડી) હેઠળના દંડનીય ગુના માટે દોષિત ઠરાવી સજા ફટકારવામાં આવી હતી (જેને આ પછી જૂનો અધિનિયમ

તરીકે ઉદ્દેખવામાં આવશે), માનનીય વિશેષ ન્યાયાધીશ, સિટી સિવિલ એન્ડ સેશન્સ કોર્ટ, અમદાવાદ દ્વારા સ્પેશિયલ કેસ નં. ૫/૧૯૮૭ માં તા. ૧૬.૦૯.૧૯૮૮ ના રોજ આપવામાં આવેલ ચુકાદા દ્વારા. આરોપી વિરુદ્ધ ઘડવામાં આવેલ આરોપ આંક ૬ પર છે અને જ્યારે આરોપીએ દોષિત ઠરાવનાર ચુકાદા તથા સજાના આદેશની કાયદેસરતા અને માન્યતાને પડકાર્યો છે, ત્યારે આ અદાલતે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૩૭૪ સહવાંચિત કલમ ૩૮૬ ની યોજના ધ્યાનમાં રાખીને આરોપી દ્વારા સૂચવાયેલા તમામ સંબંધિત પાસાઓ પર વિચાર કરવો પડશે.

૨. ઉપરોક્ત ગુનાઓ માટે અપીલકર્તા આરોપી (આગળથી જેને આરોપી તરીકે ઉદ્દેખ કરવામાં આવશે) ને દોષિત ઠેરવતાં, માનનીય વિશેષ ન્યાયાધીશે આરોપીને ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૪૨૦ હેઠળ દંડનીય ગુનામાં ૧ ½ વર્ષ માટે કઠોર કેદ ભોગવવાની તથા રૂ.૩૦૦૦/- નો દંડ ચુકવવાની, અને દંડ ન ભરે તો વધુ ૬ મહિના માટે કઠોર કેદ ભોગવવાની સજા ફટકારી હતી. માનનીય વિશેષ ન્યાયાધીશે ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમો ૪૬૭, ૪૬૮ અને ૪૭૧ હેઠળ દંડનીય ગુનાઓ બાબતે પણ સમાન સજા ફટકારી હતી. આરોપીને જૂના અધિનિયમની કલમ ૫(૨) સાથે વંચાય તેવી કલમ ૫(૧)(ડી) હેઠળ દંડનીય ગુનામાં પણ ૧ ½ વર્ષ માટે કઠોર કેદ ભોગવવાની તથા રૂ.૩,૦૦૦/- નો દંડ ચુકવવાની, અને દંડ ન ભરે તો વધુ ૬ મહિના માટે કઠોર કેદ ભોગવવાની સજા

ફટકારવામાં આવી હતી. આ તમામ મૂળ સજાઓ એકસાથે ચાલશે એવો આદેશ કરવામાં આવ્યો હતો. દંડની રકમ ભરવામાં આવી છે અને હાલમાં આરોપી આ અદાલત (કોરમ: જે.પી. દેસાઈ અને એન.બી. પટેલ, જે.જે.) દ્વારા આરોપીએ કરેલી અપીલ સ્વીકારતી વખતે તા. ૨૭.૦૯.૧૯૮૮ ના આદેશથી મંજૂર કરાયેલા જામીન પર છે.

૩. ફરિયાદ પક્ષનો કેસ આરોપ આંક ૬ માં પ્રતિબિંબિત થાય છે. તેમ છતાં, આરોપી તરફથી વિદ્વાન વકીલ શ્રી ડી.એફ. અમીન દ્વારા રજૂ કરાયેલી દલીલો તેમજ સેન્ટ્રલ બ્યુરો ઓફ ઇન્વેસ્ટિગેશન (સંક્ષેપમાં સી.બી.આઈ.) તરફથી હાજર વિદ્વાન વકીલ શ્રી રવાણી અને રાજ્ય તરફથી વિદ્વાન સરકારી વકીલ શ્રી એ.જે. દેસાઈ દ્વારા રજૂ કરાયેલી દલીલોનું મૂલવણ કરવા માટે, ફરિયાદ પક્ષનો કેસ સંક્ષેપમાં દર્શાવવો જરૂરી બનશે.

(૧) આરોપી, ગુનો કરવામાં આવ્યો તે સમયગાળા દરમિયાન, અમદાવાદ ખાતે આવકવેરા વિભાગના વર્તુળ:૩ ના વોર્ડ:સી માં અપર ડિવિઝન ક્લાર્ક (ચુ.ડી.સી.) તરીકે ફરજ બજાવતો હતો. તેવું કે, ૦૬.૦૯.૧૯૮૬ ના રોજ અથવા તે પહેલાં, આવા વાઉચરો ધરાવતા પુસ્તકમાંથી ખાલી આઈ.ટી. રિફંડ ઓર્ડર વાઉચરો કાઢી લેવા માટે તેને અવકાશ અને પહોંચ હોવાથી, તેણે ટેક્સ રિફંડ વાઉચર બુક નંબર એ.ઓ.-૩૬૬૮૪ માંથી નંબર બી/૩-૬૬૮૩૯૫

ધરાવતું ખાલી વાઉચરનું એક પાનું કાઢી લેવામાં સફળતા મેળવી હતી. પ્રચલિત ધોરણો અને નિયમો મુજબ, આઈ.ટી. વિભાગ એકસાથે એડવાઈસ નોટ પણ તૈયાર કરે છે, જે કેસ મુજબ સ્ટેટ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા (એસ.બી.આઈ. તરીકે સંક્ષેપમાં) અથવા રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા (આર.બી.આઈ. તરીકે સંક્ષેપમાં) ને મોકલી શકાય છે. આવા સમાન નંબર ધરાવતું એડવાઈસ બુક સામાન્ય રીતે વાઉચર બુક સાથે રાખવામાં આવે છે અને આઈ.ટી. રિફંડ વાઉચર (ઓર્ડર) જારી કરતી વખતે તૈયાર કરવામાં આવે છે. આરોપી, શ્રી હસમુખભાઈ ડી. પરમાર – ટેક્સ આસિસ્ટન્ટ, જે વર્તુળ:૩ (વોર્ડ:એ) માં ફરજ બજાવતા હતા, તેમની જાણ બહાર, એડવાઈસ નોટ બુકમાંથી સમ નંબરવાળું એક પાનું કાઢવામાં પણ સફળ રહ્યો હતો. આ શ્રી એચ.ડી. પરમારની ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષીઓ પૈકીના એક તરીકે તપાસ કરવામાં આવી છે. નિશ્ચિતરૂપે, સી.બી.આઈ. દ્વારા નોંધાયેલી એફ.આઈ.આર. માં તેમને શંકાસ્પદ આરોપી તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યા હતા. આ શ્રી એચ.ડી. પરમાર પાસે ખાલી રિફંડ ઓર્ડર વાઉચર બુક અને એડવાઈસ નોટ બુકનો કબજો હતો, કારણ કે સંબંધિત વોર્ડના આઈ.ટી. અધિકારી દ્વારા વહીવટી સગવડ માટે તે તેમને સોંપવામાં આવ્યા હતા. આઈ.ટી. અધિકારીએ આવા મહત્વના દસ્તાવેજો સાથેની ખાલી બુક પોતાની પાસે રાખવાની હતી, પરંતુ તે શ્રી એચ.ડી. પરમારને આપવામાં આવી હતી અને તે એક એવા ઓરડાના કપાટમાં રાખવામાં આવતી હતી જ્યાં આઈ.ટી. વોર્ડ “એ” અને “સી” ના કચેરીના લિપિકો બેઠા હતા. એવો આક્ષેપ છે કે માત્ર એક જ કપાટમાં તાળાની

સુવિધા હતી. તેની ચાવીઓ પૈકીની એક દરાજમાં રાખવામાં આવતી હતી. તેથી, જરૂર પડે ત્યારે વર્તુળ:૩ ની શાખામાં કામ કરતા અને બેઠેલા લિપિકો, ચાવીઓના હવાલેદાર વ્યક્તિની ગેરહાજરીમાં પણ, તે કપાટ સુધી પહોંચ મેળવી શકે. ફરિયાદ પક્ષનું કહેવું છે કે આરોપીએ દુર્ભાવનાપૂર્ણ ઇરાદાથી અને મૂલ્યવાન પ્રતિભૂતિનો બનાવટ દસ્તાવેજ તૈયાર કરીને અથવા કહીએ તો તેને મૂલ્યવાન પ્રતિભૂતિમાં રૂપાંતરિત કરીને તેનો ઉપયોગ કરવા માટે, ઉક્ત ખાલી આઈ.ટી. રિફંડ ઓર્ડર અને ખાલી એડવાઈસ નોટ કાઢી લીધી હતી. આરોપીએ આ બંને દસ્તાવેજોમાં પોતાના હસ્તે વિગતો ભરી, રૂપિયા ૧૦ લાખની રકમ માટે, જયંતિલાલ રસિકલાલ વ્યાસ નામના એક કલ્પિત અને અસ્તિત્વમાં ન હોય તેવા વ્યક્તિના નામે. તે સમયગાળા દરમિયાન જયંતિલાલ રસિકલાલ વ્યાસ નામનો કોઈ વ્યક્તિ કરદાતા પણ ન હતો. ફરિયાદ પક્ષનો આગળનો કેસ એવો છે કે ત્યારબાદ આરોપીએ પોતાના હસ્તે જે.આર. વ્યાસની સહી મૂકી અને આવા આઈ.ટી. રિફંડ ઓર્ડર વાઉચર અને એડવાઈસ પર સહી કરવા સત્તાધિકૃત અને અધિકૃત શ્રી બી.કે. શાહ, આઈ.ટી. અધિકારીની સહી પણ બનાવટી રીતે કરી. આ કૃત્યો અનૈતિક રીતે, કપટપૂર્વક અને આઈ.ટી. વિભાગ તેમજ આર.બી.આઈ. ને ભુલસાન કે હાનિ પહોંચાડવાના ઇરાદાથી અને/અથવા આ બનાવટીકરણનો લાભ મેળવવાના હેતુથી કરવામાં આવ્યા હતા. એવો આક્ષેપ છે કે આ બંને દસ્તાવેજો, એટલે કે આઈ.ટી. રિફંડ વાઉચરના ખાલી ફોર્મ તેમજ એડવાઈસ,

મૂલ્યવાન પ્રતિભૂતિઓ હતાં અને ચેક જેવી રોકડ કરી શકાય તેવી લખત હતાં, જે એક હસ્તાંતરયોગ્ય લખત છે.

(૨) ફરિયાદ પક્ષનું કહેવું એવું છે કે આ બે દસ્તાવેજોના સંદર્ભમાં બનાવટના ગુનાને આગળ ધપાવવા હેતુસર, આરોપીએ બનાવટી આઈ.ટી. રિફંડ વાઉચરનું રોકડિકરણ કરાવવાના ઉદ્દેશથી રૂ. ૧૦ લાખની ઉક્ત રકમ મેળવવા માટે એલિસબ્રિજ કો.ઓપ.બેંક લિ., આશ્રમ રોડ શાખા, અમદાવાદ (આગળથી જેને બેંક તરીકે ઉલ્લેખવામાં આવશે) નો સંપર્ક કર્યો હતો અને પોતાના સહકર્મચારી પૈકીના એક પી.ડબલ્યુ. શ્રી આર.એમ. દવે તેમજ ઉક્ત બેંકમાં કલાર્ક તરીકે ફરજ બજાવતા શ્રી ચેતન પટેલની મદદ અને હસ્તક્ષેપથી ૧૩.૦૮.૧૯૮૬ના રોજ શ્રી જે.આર. વ્યાસના ખોટા નામે એસ.બી. ખાતા નં. ૩૮૬૩ ખોલ્યું હતું. ફરિયાદ પક્ષનું કહેવું છે કે આરોપીએ નમૂનાઓની સહી કાર્ડ ઉપર શ્રી જે.આર. વ્યાસના નામે ખોટી સહી મૂકી અને ખાતું ખોલવાના ફોર્મ તેમજ નમૂનાઓની સહી કાર્ડમાં ૩, કર્ણાવતી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ એવો ખોટો સરનામો લખીને શ્રી જે.આર. વ્યાસના ખોટા નામે ઉક્ત એસ.બી. ખાતું ખોલ્યું હતું. ઉક્ત એસ.બી. ખાતું ખોલતી વેળાએ આરોપીએ તે સમયે સંપૂર્ણ જાણ હોવા છતાં કે શ્રી જે.આર. વ્યાસ નામનો કોઈ વ્યક્તિ અસ્તિત્વમાં નથી, તે જ દિવસે પે-ઈન સ્લિપ દ્વારા બેંકમાં રૂ. ૨૦૦/- ની રકમ જમા કરાવી હતી અને છતાં પણ તેણે શ્રી જે.આર. વ્યાસના નામે ખાતું ખોલ્યું હતું. જોકે આરોપીને સંપૂર્ણ જાણ હતી કે

નં. બી/૩-૬૬૮૩૯૫ ધરાવતું આઈ.ટી. રિફંડ વાઉચર બનાવટી છે, તેમ છતાં તેને સાચું હોવાનું દર્શાવી તેનો ઉપયોગ કર્યો હતો અને ૦૬.૦૯.૧૯૮૬ના રોજ તે જ બેંકમાં, પોતાના દ્વારા અગાઉ ૧૩.૦૮.૧૯૮૬ના રોજ ખોલાયેલા પોતાના એસ.બી. ખાતા નં. ૩૮૬૩માં તે જમા કરાવ્યું અને રજૂ કર્યું હતું. નિશ્ચિતરૂપે, આરોપીએ ખાલી આઈ.ટી. રિફંડ વાઉચર અને એડવાઈસ નોટ બુકનું પાનું ક્યારે અને કયા સમયે સફળતાપૂર્વક મેળવ્યું હતું તેની કોઈ ચોક્કસ તારીખ અથવા સમય ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ ફરિયાદ પક્ષનું કહેવું છે કે તે ૦૬.૦૯.૧૯૮૬ પહેલાંના કોઈપણ સમયે મેળવવામાં આવ્યું હોવું જોઈએ.

(૩) ફરિયાદ પક્ષનો એવો દાવો છે કે રૂ.૨૦૦/- ની જમા પાવતીની પે-ઈન સ્લિપ તેમજ આઈ.ટી. રિફંડ વાઉચર આરોપીએ પોતાના જ હાથે તૈયાર કર્યા હતા જેથી તે રૂ.૧૦ લાખની રકમ સફળતાપૂર્વક કપટપૂર્વક હડપ કરી શકે અને તે જ રકમનું નુકસાન આઈ.ટી. વિભાગ તથા આર.બી.આઈ.ને પહોંચાડી શકે. ફરિયાદ પક્ષના જણાવ્યા અનુસાર, બેંકમાં આઈ.ટી. રિફંડ વાઉચર જમા કરાવ્યા પછી, તે રૂ.૧૦ લાખની ઉક્ત રકમ ઉપાડવા માટે તે ૧૧.૦૯.૧૯૮૬ના રોજ જણાવેલ બેંકમાં ગયો હતો. એવો આક્ષેપ છે કે આરોપીએ જરૂરી નોંધ સાથે પાસબુક મેળવી લીધી હતી, પરંતુ જણાવેલ બેંકના મેનેજર તેમના કક્ષમાં હાજર ન હોવાથી અને પ્રસ્તાવિત ઉપાડ મોટી રોકડ રકમનો હોવાથી તથા આરોપીના ખાતાની લેજરમાં, એટલે કે એસ.બી. એકાઉન્ટ નં.૩૮૬૩માં, “સ્ટોપ પેમેન્ટ”

ની એક નોંધ કરવામાં આવેલ હોવાથી, તે રકમ મેળવી શક્યો નહોતો. નિશ્ચિતપણે, મેનેજર દ્વારા કરવામાં આવેલ નોંધ અંગે આરોપીને જાણ કરવામાં આવી નહોતી, પરંતુ લેજર-કીપર પી.ડબલ્યુ. પિયુષ આર. વ્યાસે ચુકવણી કરી નહોતી અને આરોપીને શાખામાં મેનેજર પરત આવે ત્યારે ફરી આવવા જણાવવામાં આવ્યું હતું. આ દરમિયાન, આઈ.ટી. વિભાગમાં તથા આર.બી.આઈ.માં પણ રૂ.૧૦ લાખ જેવી મોટી રકમના આઈ.ટી. રિફંડ ઓર્ડર જારી થવા અંગે ગુપ્ત પૂછપરછ શરૂ થઈ ગઈ હતી. જણાવેલ બેંકના શાખા મેનેજરને પણ ૧૧.૦૮.૧૯૮૬ની વહેલી સવારે તેમની શાખામાં જમા કરાવવામાં આવેલા આઈ.ટી. રિફંડ વાઉચર અંગે કંઈક ગડબડ હોવાની શંકા ગઈ હતી અને તેથી તેમણે આરોપીના લેજર ખાતામાં “સ્ટોપ પેમેન્ટ” ની નોંધ કરી હતી. અહીં નોંધવું યોગ્ય રહેશે કે, જણાવેલ બેંકના શાખા મેનેજરને કે આઈ.ટી. વિભાગના અથવા આર.બી.આઈ.ના કોઈ જવાબદાર અધિકારીને શ્રેષ્ઠ રીતે જાણીતા કારણોસર, તેઓએ પોલીસનો સંપર્ક કરવાની હિંમત કરી નહોતી અને એવું જણાય છે કે જો શક્ય હોય તો, બેંકને કે આઈ.ટી. વિભાગને કે આર.બી.આઈ.ને કોઈ વાસ્તવિક નુકસાન કે હાનિ થઈ ન હોવાથી, તેઓ બધાંએ મળીને આ બાબતને દબાવી દેવાનો મનોભાવ રાખ્યો હતો. સી.બી.આઈ. દ્વારા નોંધાયેલી એફ.આઈ.આર.ના સાદા વાંચનથી એવું બહાર આવે છે કે કોઈ માહિતીદાતા; ભલે તે પોતાને બચાવવા ઈચ્છુક વ્યક્તિ હોય કે સરચાર્જનો નિષ્ઠાવાન પ્રેમી હોય; તેણે ગુનાના આચરણ અંગે સી.બી.આઈ.ને જાણ કરી હતી અને તેથી શ્રી

એમ.એમ. પટેલ, પી.આઈ., સી.બી.આઈ. દ્વારા ૧૯.૦૯.૧૯૮૬ના રોજ એફ.આઈ.આર. નોંધાઈ અને કેસ આર.સી. નં.૩૩/૧૯૮૬ (આંક ૭૬) તરીકે નોંધાયો. સી.બી.આઈ. ગુનાનો પર્દાફાશ કરવામાં સફળ રહી હતી. કારણ કે આરોપી જાહેર સેવક હતો, પોતાની જ વિભાગ સાથે છેતરપિંડી કરવાનો પ્રયત્ન કરીને અને તેના પરિણામે રકમની કપટપૂર્વક ગેરવહેચાટ કરીને આર.બી.આઈ. સાથે છેતરપિંડી કરવાનો તેનો આચરણ, ફરિયાદ પક્ષના જણાવ્યા અનુસાર, જૂના અધિનિયમની કલમ ૫(૧)(ડી) સાથે વાંચવાની કલમ ૫(૨) હેઠળ દંડનીય આપરાધિક દુરાચરણ હતું.

(૪) સીબીઆઈએ અનેક સાક્ષીઓના નિવેદનો નોંધ્યા, આરોપીના મકાનની તલાશી લીધી અને હસ્તલેખ નિષ્ણાતનો અભિપ્રાય મેળવ્યા બાદ તેમજ તપાસ અધિકારી દ્વારા તપાસવામાં આવેલા સાક્ષીઓ પાસેથી વિગતો મેળવી, આરોપીને ગુનાથી જોડ્યો અને ઉપરોક્ત ગુનાઓ બદલ તેની વિરુદ્ધ આરોપપત્ર રજૂ કર્યું. આ તબક્કે આ મુદ્દા પર ટિપ્પણી કરવી સંબંધિત નથી કે ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૨૦-બી હેઠળ દંડનીય ફોજદારી ષડયંત્રનો આરોપ ઉમેરવાથી અથવા ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૩૪ હેઠળ દંડનીય ગુનાનો આરોપ ઉમેરવાથી સીબીઆઈ હાલના આરોપી સાથે અન્ય કોઈ વ્યક્તિને જોડાવી શકી હોત કે નહીં, કારણ કે આ મુદ્દો આરોપી તરફથી હાજર થયેલા વિદ્વાન વકીલ શ્રી અમીન દ્વારા કરવામાં આવેલી રજૂઆતોનો વિચાર કરતી વખતે વધુ સંબંધિત

બનશે. તેમ છતાં, આ તબક્કે નોંધવું મહત્વનું છે કે આર.સી. નં. ૩૩/૧૯૮૬ હાલના આરોપી સામે તેમજ એક શ્રી બીકે શાહ, આઈટી અધિકારી અને શ્રી એચડી પરમાર સામે નોંધવામાં આવ્યો હતો, કારણ કે મૂળ આઈટી રિફંડ વાઉચર બુક અને આઈટી એડવાઈસ બુક તેમજ સંબંધિત શ્રેણી પર વાસ્તવિક કબજો અને નિયંત્રણ ધરાવતા તેઓ જ વ્યક્તિઓ હતા. જોકે, તપાસના પરિણામે, સીબીઆઈએ ૧૬.૦૯.૧૯૮૭ના રોજ માત્ર હાલના આરોપી વિરુદ્ધ આરોપપત્ર રજૂ કર્યું. શ્રી બીકે શાહ અથવા શ્રી એચડી પરમાર પૈકી કોઈની પણ ઔપચારિક ધરપકડ કરવામાં આવી નહોતી અને તેમને સાક્ષી તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યા હતા તથા નીચલી અદાલતમાં ચલાવાયેલી કાર્યવાહી દરમિયાન તેમની તપાસ કરવામાં આવી હતી. હાલના કેસમાં, ફરિયાદમાં નામોક્ત અન્ય બે આરોપી વ્યક્તિઓ એટલે કે શ્રી બીકે શાહ અને શ્રી એચડી પરમારના સંદર્ભમાં ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૬૯ હેઠળ અથવા અન્ય કોઈ જોગવાઈ હેઠળ અદાલત સમક્ષ કોઈ ઔપચારિક અહેવાલ રજૂ કરવામાં આવ્યો નથી.

(૫) સંક્ષિપ્તતા અને સુવિધા હેતુથી, સંબંધિત તારીખો સાથેની નીચેની હકીકતો/ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે:

તારીખ

વિગતો

૦૬.૦૯.૧૯૮૬

શ્રી આર.એમ. દવેએ આરોપીને પીડબ્લ્યુ શ્રી ચેતન જે. પટેલ સાથે પરિચિત કરાવ્યા અને પીડબ્લ્યુ

ચેતન પટેલને આરોપીને તેની શાખામાં એસ/બી ખાતું ખોલવામાં મદદ કરવા કહ્યું. તે દિવસે, ચેતન પટેલની મદદ અને સહાયથી, આરોપીએ ઉક્ત બેંક એટલે કે એલિસબ્રિજ કો.ઓપ. બેંક લિ., આશ્રમ રોડ શાખા, અમદાવાદમાં એસ/બી ખાતું ખોલ્યું.

૦૬.૦૯.૧૯૮૬ બેંક પાસે રૂ.૧૦ લાખનું બનાવટી આઈ.ટી. રિફંડ વાઉચર કિલચરન્સ માટે રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું. આ વાઉચર એસ.બી.આઈ.ને મોકલવાનું આવશ્યક હતું, પરંતુ ઉક્ત બેંક દ્વારા ભૂલવશ તે એસ.બી.આઈ.ને જ મોકલી દેવામાં આવ્યું અને તેથી એસ.બી.આઈ.એ ઉક્ત વાઉચર એલિસબ્રિજ કો.ઓપ. બેંકને પરત મોકલ્યું.

૦૯.૦૯.૧૯૮૬ આઈટી રિફંડ વાઉચર જમા કરાવતા, ખાતાધારક (આરોપી) ને તા. ૦૯.૦૯.૧૯૮૬ ના રોજ રૂ. ૧૦ લાખનો જમા લાભ આપવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ એસબીઆઈ દ્વારા મોકલાયેલ વાઉચર અપરિશોધિત પરત આવવાથી, રૂ. ૧૦ લાખની રકમ તા. ૦૯.૦૯.૧૯૮૬ ના રોજ લેજર ખાતામાં ફરીથી નામે ચાર્જ કરવામાં આવી હતી અને તે દિવસે આઈટી

રિફંડ વાઉચર પરિશોધન માટે આરબીઆઈ પાસે મોકલવામાં આવ્યો હતો.

૧૦.૦૯.૧૯૮૬ આઈટી રિફંડ આદેશને આરબીઆઈ દ્વારા મંજૂરી આપવામાં આવી હતી, તેથી ફરીથી રૂપિયા ૧૦ લાખની જમા નોંધ શ્રી જયંતિભાઈ રસિકલાલ વ્યાસના નામે રહેલા લેજર ખાતા નં. ૩૮૬૩ માં દાખલ કરવામાં આવી હતી.

૧૦.૦૯.૧૯૮૬ ઉક્ત બેંકના શાખા વ્યવસ્થાપક, એટલે કે શ્રી લખાણીને, શ્રી જે. આર. વ્યાસના ખાતામાં રૂપિયા ૧૦ લાખની રકમ જમા થયાની જાણ થઈ.

૧૧.૦૯.૧૯૮૬ શ્રી લખાણીએ વહેલી સવારે અંદાજે ૮.૦૦ એ.એમ. વાગ્યે વ્યક્તિગત મુલાકાત લઈને ૩, કર્ણાવતી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ખાતે શ્રી જયંતીલાલ રસિકલાલ વ્યાસ વિશે પૂછપરછ કરી અને તેમને જાણ થઈ કે કર્ણાવતી સોસાયટીના બંગલા નં. ૩ ખાતે આ નામનો કોઈ વ્યક્તિ રહેતો નથી. તેથી તેઓ થોડા વહેલા, અંદાજે ૧૦.૦૦ એ.એમ. વાગ્યે, બેંકમાં દોડી ગયા. અને આ સાક્ષી શ્રી લખાણીના જણાવ્યા મુજબ, તેમણે ઉપરોક્ત શ્રી જે.આર.

વ્યાસના લેજર ખાતામાં “ચુકવણી રોકો” એવી નોંધ મૂકી હતી. ત્યારબાદ તેમણે લેજર સંભાળનારને પૂછ્યું કે બચત બેંક ખાતું ખોલવાના હેતુસર શ્રી જે.આર. વ્યાસને ઓળખાણ આપી હતી કે નહીં, અને ગોપનીય પૂછપરછમાં તેઓ આ હકીકત જાણવા સમર્થ થયા કે અન્ય એક લિપિક, એટલે કે પી.ડબલ્યુ. શ્રી ચેતન જે. પટેલ, તે વ્યક્તિને લાવ્યો હતો જેણે ઉપરોક્ત ખાતું ખોલાવ્યું હતું. તે જ દિવસે આરોપી અંદાજે ૧૨.૩૦ એ.એમ. વાગ્યે બેંકમાં ગયો હતો અને તેણે પોતાના બચત બેંક ખાતા નં. ૩૮૬૩ની પાસબુક માગી હતી અને તેમાં સંબંધિત નોંધો કરીને પાસબુક તૈયાર કરી આરોપીને આપવામાં આવી હતી. આરોપીએ રકમ ઉપાડવાની પણ માંગણી કરી હતી, પરંતુ ઉપાડની રકમ ભારે રોકડની હોવાથી તેને પી.ડબલ્યુ. શ્રી પિયુષ વ્યાસ દ્વારા બીજા દિવસે આવવા માટે કહેવામાં આવ્યું હતું.

૧૧.૦૯.૧૯૮૬

આઈટી વિભાગના વિજિલન્સના ઉપનિદેશકે છેતરપિંડી અંગે શ્રી સી. શિવદાસનને માહિતી આપી અને તેમને તપાસ કરવા જણાવ્યું. શ્રી સી.

શિવદાસને એલિસબ્રિજ કો. ઓપ. બેન્કમાં તેના મેનેજર શ્રી લાખાણી દ્વારા ટેલિફોન પર તપાસ કરી અને તેમણે શ્રી એચડી પરમારના કબાટમાંથી મૂળ રિફંડ વાઉચર બુક અને એડવાઈસ નોટ બુક પણ એકત્ર કરી.

૧૨.૦૯.૧૯૮૬ શ્રી સી. શિવદાસન આરબીઆઈ ખાતે ગયા. ત્યારબાદ શ્રી સી. શિવદાસન એલિસબ્રિજ કો.ઓપ.બેંક ખાતે ગયા અને સંબંધિત દસ્તાવેજો (બેંકમાંથી આંક ૩૩, ૩૪, ૩૫ વગેરે) એકત્ર કર્યા અને પ્રતિબંધાત્મક આદેશની તામીલ કરી.

૧૯.૦૯.૧૯૮૬ પી.આઈ. શ્રી એમ.એમ. પટેલને ખોટાંકામના ગુના તથા આઈ.ટી. વિભાગ તેમજ આર.બી.આઈ. સાથે છેતરપિંડી કરવાનો કરવામાં આવેલ પ્રયાસ વિશે માહિતી પ્રાપ્ત થઈ હતી અને પ્રાથમિક ગુપ્ત તપાસ કર્યા પછી, તેમણે એફ.આઈ.આર. (આંક ૭૮) નોંધાવી અને શ્રી સી. શિવદાસન પાસેથી કબજાપત્ર અહેવાલ તૈયાર કરીને લગભગ ૯ મુદ્દામાલ કબજે કર્યા.

૨૧/૨૨.૦૯.૮૬ એલિસબ્રિજ કો.ઓપ.બેંક, આશ્રમ રોડ શાખામાંથી

આઈ.ટી. વિભાગ દ્વારા એકત્રિત કરાયેલા દસ્તાવેજો
સી.બી.આઈ.ને સોંપવામાં આવ્યા હતા.

૨૩.૦૯.૧૯૮૬ આરોપીના મકાનની તલાશી લેવામાં આવી હતી
અને આરોપીનું એક પાસપોર્ટ કદનું ફોટોગ્રાફ સહિત
કેટલીક વસ્તુઓ જપ્ત કરવામાં આવી હતી.

૨૫.૦૯.૧૯૮૬ પી આઈ શ્રી એમ.એમ. પટેલ આર.બી.આઈ.
અમદાવાદ ખાતે ગયા, અને મૂળ રિફંડ આદેશ તથા
આર.બી.આઈ. દ્વારા પ્રાપ્ત એડવાઈસ નોટની બે
નકલો જપ્ત કરવામાં આવી હતી.

૩૧.૦૮.૧૯૮૭ આઈટી કમિશનર (એડમિનિસ્ટ્રેશન) એ આરોપી
સામે અભિયોજન ચલાવવાની મંજૂરી આપવા માટે
મંજૂરી અને અધિકૃતતા આપી હતી.

૦૧.૦૯.૧૯૮૭ ઇન્સ્પેક્ટિંગ આસિસ્ટન્ટ કમિશનર, એ.આર.-૩,
એ આરોપી વિરુદ્ધ કાર્યવાહી ચલાવવા માટે મંજૂરી
આપી.

જ. કેસ સાબિત કરવા માટે ફરિયાદ પક્ષે ૧૯ સાક્ષીઓની તપાસ કરી છે અને
અપીલકર્તા તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલ શ્રી અમીન તથા સી.બી.આઈ.
તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલ શ્રી રવાણી દ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યું મુજબ,

આ સાક્ષીઓને જુદા જુદા સમૂહો અને વર્ગોમાં વહેંચી શકાય છે અને તેમની સાક્ષીનું મૂલવણું અલગ અલગ રીતે તેમજ તે જ સમૂહમાં તપાસવામાં આવેલા અન્ય સાક્ષીઓ દ્વારા રજૂ કરાયેલા પુરાવાના સંદર્ભમાં કરવું જોઈએ અને ત્યારબાદ ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા રજૂ કરાયેલ સમગ્ર અંતિમ પુરાવાનું તેની સંપૂર્ણતામાં વિગતવાર મૂલવણું કરવું આવશ્યક બને છે. પુરાવાનો પ્રથમ સમૂહ આવકવેરા વિભાગ અને આર.બી.આઈ.માંથી તપાસવામાં આવેલા સાક્ષીઓનો છે. પુરાવાનો બીજો સમૂહ સહકારી બેંકના સાક્ષીઓનો છે અને પુરાવાનો ત્રીજો સમૂહ અન્ય સાક્ષીઓનો છે, અર્થાત પંચો, હસ્તલેખ નિષ્ણાતો અને તપાસ અધિકારી.

૫. શ્રી અમીને મારા સમક્ષ રજૂ કરેલ મૌખિક તેમજ દસ્તાવેજી પુરાવા અને તે જ રીતે પડકાર હેઠળના ચુકાદાના સંબંધિત ભાગની રજૂઆત કરી છે. અપીલકર્તા તરફથી શ્રી ડી.એફ. અમીન અને સી.બી.આઈ. તરફથી શ્રી વાચ.એન. રવાણી દ્વારા મૌખિક દલીલ દરમિયાન અદાલતના ધ્યાન પર લાવવામાં આવેલ પુરાવાના વિવિધ પાસાંઓના આધારે સાક્ષીઓને અલગ અલગ સમૂહોમાં વહેંચી શકાય છે. પુરાવાનો પ્રથમ સમૂહ આવકવેરા વિભાગમાં ફરજ બજાવતા વ્યક્તિ-સાક્ષીઓનો છે. સાક્ષીઓનો બીજો સમૂહ એવા સાક્ષીઓનો છે, જેઓની તપાસ કરવામાં આવી હતી અને જેઓ કાં તો કર્મચારીઓ હતા અથવા બેંકમાં એસ.બી. ખાતું ખોલાવવાની પ્રક્રિયા સાથે સંબંધિત વ્યક્તિઓ હતા. સાક્ષીઓનો ત્રીજો

સમૂહ થોડો જટિલ સ્વરૂપનો છે, જેમાં આર.બી.આઈ. સાથે સંબંધિત સાક્ષીઓ, હસ્તાક્ષર નિષ્ણાત, આરોપીના નમૂનાના હસ્તાક્ષર મેળવતી વખતે તૈયાર કરાયેલા પંચનામાના પંચો, તપાસ અધિકારીએ તૈયાર કરેલા જમી મેમોના પંચો, ઇન્ડ્રવદન જી. પટેલ, કર્ણાવતી સોસાયટીના સચિવ તથા તપાસ અધિકારીનો સમાવેશ થાય છે. ફરિયાદ પક્ષે પી.ડબલ્યુ. ૧૪ પ્રમોદકુમાર – ઇન્સ્પેક્ટિંગ આસિસ્ટન્ટ કમિશનર આંક ૬૦ ના પુરાવા પર પણ આધાર મુક્યો છે, જેમણે પી.સી.એ. અધિનિયમ હેઠળ આરોપી વિરુદ્ધ ફરિયાદ ચલાવવાની મંજૂરી પુરવાર કરી હતી, તેમજ તપાસ અધિકારીના પુરાવા પર પણ આધાર મુક્યો છે.

૬. મૌખિક પુરાવા તરીકે પી.ડબલ્યુ.૧ અબ્દુલ્લાખાન એ. પઠાણ આંક ૨૯, પી.ડબલ્યુ.૨ હસમુખ ડી. પરમાર આંક ૩૮, પી.ડબલ્યુ.૩ મુકેશ આર. જામ્બુસારિયા આંક ૪૦, એવા વ્યક્તિઓના છે જેઓએ આરોપી વિરુદ્ધ સ્પષ્ટપણે જુબાની આપી છે અને પુરાવામાં વિશેષ દસ્તાવેજો તરીકે રજૂ કરાયેલા મુખ્યત્વે જાલસાજી કરાયેલા દસ્તાવેજો પર રહેલા આરોપીના હસ્તાક્ષરને, આરોપીના હસ્તાક્ષરથી પરિચિત વ્યક્તિ તરીકે, ઓળખ્યા છે. આ સાક્ષીઓએ એ પણ સાબિત કર્યું છે કે આવકવેરા કચેરીના એક રૂમમાં, જ્યાં આ સાક્ષીઓ બેસતા હતા, ત્યાં આવેલી કબાટોમાંથી એકમાં મૂળ કોરું આવકવેરા પરતફેર વાઉચર પુસ્તક અને એડવાઈસ નોટ પુસ્તક ક્યાં અને કેવી રીતે રાખવામાં આવતાં હતાં. પી.ડબલ્યુ.૯ શ્રી બી.કે. શાહ આંક ૪૮નો પુરાવો, જે પહેલાં

શંકાસ્પદ હતા અને ત્યારબાદ શ્રી એચ.ડી. પરમારની જેમ સાક્ષી તરીકે તપાસવામાં આવ્યા હતા, તે પણ સમાન શ્રેણીમાં આવશે, કારણ કે આ સાક્ષીએ રૂપિયા ૧૦ લાખના જાલસાજી કરાવેલા આવકવેરા પરતફેર વાઉચર પર અને સંબંધિત એડવાઈસ પરના હસ્તાક્ષર અંગે એવું નિવેદન આપીને કે જણાવાયેલા હસ્તાક્ષર તેમના નથી અને તે દસ્તાવેજો પર તેમના હસ્તાક્ષર નથી, નકારાત્મક પુરાવા દ્વારા, તેમજ અનુક્રમે મુખ્ય મથકે ફરજ બજાવતા પી.ડબલ્યુ.૧૨ આઈ.ટી.ઓ. શ્રી શિવદાસન આંક ૫૫ અને શ્રી સી.વી. મેનન પી.ડબલ્યુ.૧૬ આંક ૬૫ના પુરાવા સાથે, તે હસ્તાક્ષરો સાબિત કર્યા છે.

૭. જ્યાં સુધી સાક્ષીઓના બીજા સમૂહનો પ્રશ્ન છે, તેઓ પી.ડબલ્યુ.૪ ચેતન જે. પટેલ આંક ૪૧, બેંકના સેવિંગ્સ બેંક ખાતાના લિપિક અને એસ.બી. અકાઉન્ટ લેજર કીપર, પી.ડબલ્યુ.૫ પિયુષ આર. વ્યાસ આંક ૪૨, પી.ડબલ્યુ.૬ નટવરલાલ સી. પટેલ આંક ૪૩, જેઓએ તેમને રજૂ કરાયેલ ખાતું ખોલવાનું ફોર્મ અને નમૂના સહી કાર્ડ સ્વીકારી ખાતું ખોલ્યું હતું, અને પી.ડબલ્યુ.૭ નરેન્દ્ર એમ. લાખાણી આંક ૪૪ – ઉક્ત બેંકના શાખા મેનેજર છે. આ સાક્ષીઓએ ઉક્ત બેંકમાં એસ.બી. ખાતું ખોલવા સંબંધિત બેંકમાંથી પ્રાપ્ત કરાયેલા દસ્તાવેજો સાબિત કર્યા છે. ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા પુરાવામાં રજૂ કરાયેલા કેટલાક દસ્તાવેજો આરોપીએ સ્વીકારી લીધા છે અથવા તેઓ નિર્વિવાદ દસ્તાવેજો તરીકે માનવામાં આવ્યા છે. વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે હસ્તલેખન નિષ્ણાત,

અર્થાત્ પી.ડબલ્યુ.૧૮ સુરેશ એન. લોહિયા આંક ૭૧, દ્વારા પરીક્ષણ કરાયેલા પ્રશ્નાસ્પદ દસ્તાવેજો સાથે તમામ વિવાદિત દસ્તાવેજોની મૂલવણી કરી છે. ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા ઉત્પન્ન કરી અને પુરાવામાં રજૂ કરવામાં આવેલા દસ્તાવેજોના એક સમૂહ પરથી એવું દર્શાય છે કે આરોપી દ્વારા જમા કરાવવામાં આવેલી રૂ. ૨૦૦/-ની રકમ સંભવતઃ આરોપીના અન્ય એક એસ.બી. ખાતામાંથી ઉપાડવામાં આવી હતી, જે ખાતું આરોપી કેનેરા બેંકમાં ધરાવતો હતો. હસ્તલેખન નિષ્ણાત દ્વારા વ્યક્ત કરાયેલ અભિપ્રાય, શોધ વોરંટ, જતી નોંધ, આરોપીનો ફોટોગ્રાફ, આ બધું નોંધપર ઉપલબ્ધ છે અને તેમની ખરાઈને પડકારવામાં આવી નથી. નિશ્ચિતપણે, તેમની પ્રાસંગિકતા અને પુરાવાકીય મૂલ્યને બચાવ પક્ષ દ્વારા પ્રશ્નચિહ્ન હેઠળ મૂકવામાં આવ્યા છે. આવકવેરા વિભાગ, ભારતીય રિઝર્વ બેંક તેમજ બેંકના સાક્ષીઓના પુરાવાનો સાદો અભ્યાસ કરતાં એવો છાપ ઊભો થાય છે કે તેઓ સત્ય શક્ય તેટલું વહેલું બહાર આવે તે માટે ગંભીર અથવા અન્યથા નિષ્ઠાવાન ન હતા, સંભવતઃ કારણ કે કૌભાંડ અને ફોજદારી અન્યાય બહુ મોડું થઈ જાય તે પહેલાં જ શોધાઈ ગયો હતો. પરંતુ મારા મત મુજબ, આવો અભિગમ નિંદનીય હોય તો પણ, ફરિયાદ પક્ષે નીચલી અદાલત સમક્ષ રજૂ કરેલા કેસની મજબૂતાઈના મૂળ સુધી પહોંચતો નથી.

૮. શ્રી અમીનના કહેવા મુજબ, પુસ્તકમાંથી કાઢી લેવામાં આવેલા ખાલી આઈ.ટી. રિફંડ વાઉચરો માત્ર તે કારણસર મૂલ્યવાન સુરક્ષા ગણાતા નથી અને

આવકવેરા વિભાગ દ્વારા જારી કરાયેલા રિફંડ વાઉચરોના સરળ વટાવા તથા વહીવટી કારણોસર એસ.બી.આઈ. અથવા આર.બી.આઈ.ને મોકલવામાં આવતી સલાહો પણ ભારતીય દંડ સંહિતાના અર્થમાં મૂલ્યવાન સુરક્ષા સમકક્ષ ગણાવી શકાય નહીં. વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે આ તમામ નિર્ણાયક અને કાનૂની પાસાઓ પર વિચાર કર્યો નથી. આરોપીએ પોતે જે.આર. વ્યાસ તરીકે રજૂઆત કરી હતી અને કોઈ હેતુસર, અથવા બેંકમાં એસ.બી. ખાતું ખોલવાના હેતુસર, બેંક સમક્ષ કોઈ કૂટરચિત દસ્તાવેજ રજૂ કર્યો હતો તે સાબિત કરવા માટે વિશ્વસનીય પુરાવો ઉપલબ્ધ નથી. પુરાવામાંથી બહાર આવતી પરિસ્થિતિઓ પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તપાસ અધિકારીએ ઘરની તલાશી દરમિયાન પોતાના કબજામાં લીધેલા ફોટોગ્રાફ દ્વારા આરોપીની ઓળખ રજૂ કરી, માત્ર એ દ્રષ્ટિએ આરોપીને આ કેસમાં ફસાવ્યો કે જેથી બેંકમાં ખોલાયેલ કલ્પિત ખાતા માટે જવાબદાર અને તેમાં પક્ષકાર રહેલા ચેતન પટેલને બચાવી શકાય અને શ્રી આર.એમ. દવે તથા શ્રી એચ.ડી. પરમાર — જે વાસ્તવિક ગુનેગારો અને ગુનાના સૂત્રધાર હતા — તેમને પણ બચાવી શકાય. તપાસ અધિકારીએ ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૨૦-બી લાગુ કરીને શ્રી દવે, શ્રી પરમાર અને શ્રી ચેતન પટેલ વિરુદ્ધ આરોપપત્ર રજૂ કરવું જોતું હતું, ખાસ કરીને ત્યારે જ્યારે આરોપી વિરુદ્ધ ઉપરોક્ત ત્રણ વ્યક્તિઓ, એટલે કે શ્રી દવે, શ્રી પરમાર અને શ્રી ચેતન પટેલના પુરાવા સિવાય કોઈ સીધા સ્વરૂપનો વિશ્વસનીય પુરાવો ન હતો. તપાસ અધિકારીએ એ અહેવાલ પણ રજૂ કરવાની કાળજી લીધી નથી કે શ્રી

બી.કે. શાહ અને શ્રી એચ.ડી. પરમાર વિરુદ્ધ આરોપપત્ર કેમ રજૂ કરવામાં આવ્યું નથી. ઓછામાં ઓછું, વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે, પુરાવો ઉપલબ્ધ હોવા પર, દંડ પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૩૧૯ હેઠળ અદાલતમાં નિહિત સત્તાનો ઉપયોગ કરીને, તથ્યશોધના પ્રયત્નમાં, તેમને આરોપી તરીકે જોડવા જોતાં હતાં. બેંકના કોઈ કર્મચારીનો એવો પણ કોઈ દૃઢ સ્વરૂપનો પુરાવો નથી કે જેના પરથી એવું કહી શકાય કે આરોપીએ તા. ૧૦.૦૯.૧૯૮૬ના રોજ જમા થયેલા રૂપિયા ૧૦ લાખની રકમ તા. ૧૧.૦૯.૧૯૮૬ના રોજ લગભગ ૧૨.૦૦ થી ૧૨.૩૦ કલાક દરમિયાન ઉપાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; અન્યથા તપાસ અધિકારી માટે આરોપીને બેંક દ્વારા અપાયેલ મૂળ પાસબુક કબજે કરવી શક્ય હતી અને બેંકના અધિકારીએ આરોપીને બેંક પરિસરની બહાર જવા દીધા ન હોત. શ્રી લાખાણી અને લેજર કલાર્ક શ્રી વ્યાસને છેતરપિંડી થયાની શંકા હતી. વાસ્તવિક ગુનેગારના આગમનની શક્યતા ધ્યાને લઈ અગાઉથી જ પોલીસને બોલાવી શકાય તેમ હતું, કારણ કે તા. ૧૧.૦૯.૧૯૮૬ની સવારમાં બ્રાન્ચ મેનેજર શ્રી લાખાણીએ પોતે સંતોષ મેળવ્યો હતો કે કંઈક ગેરરીતિ થઈ છે અને અમદાવાદના ઉસ્માનપુરા સ્થિત ૩, કર્ણાવતી સોસાયટી ખાતે શ્રી જે.આર. વ્યાસ નામનો કોઈ વ્યક્તિ રહેતો નથી અને આ ખાતું કલ્પિત છે. કોઈ જવાબદાર વ્યક્તિએ ખાતું ખોલનાર શ્રી જે.આર. વ્યાસની ઓળખ પણ કરી નહોતી.

૯. શ્રી અમીનની દલીલોમાંથી એક દલીલ એવી છે કે નકલી દસ્તાવેજો આંક ૩૦ થી ૩૪ પરના આરોપીના હસ્તલેખની ઓળખ અંગેનું પુરાવું રસ ધરાવતા સાક્ષીઓનું છે અને તેથી તેને વિશ્વસનીય પુરાવાના ભાગરૂપે સ્વીકારવું જોઈએ નહિ, કારણ કે તેઓ બધા અર્થાત્ શ્રી પરમાર, શ્રી દવે અને શ્રી ચેતન પટેલ ગુનો આચરવાની ઘટનાક્રમમાંથી પોતાને દૂર રાખવામાં અત્યંત રસ ધરાવતા હતા. હસ્તલેખ નિષ્ણાતે કેટલાક નિર્ણાયક દસ્તાવેજો અંગે કોઈ હકારાત્મક અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો નથી. માનનીય નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે પોતે જ પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ હેઠળ અદાલતને પ્રાપ્ત અધિકારક્ષેત્રની મર્યાદા વટાવીને, નિષ્ણાતની ખુરશી પર બેસીને હસ્તલેખની સરખામણી કરી છે અને તે પણ હસ્તલેખ નિષ્ણાત પી.ડબલ્યુ.૧૮ શ્રી સુરેશ એન. લોહિયા, આંક ૭૧, ના અભિપ્રાયને અવગણીને.

૧૦. એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે શ્રી એચ.ડી. પરમાર નિર્વિવાદ રીતે આવકવેરા રિફંડ વાઉચર પુસ્તકના પ્રભારી હતા અને તેઓ શ્રી બી.કે. શાહના કહેવા પર, આવકવેરા અધિકારી શ્રી બી.કે. શાહ તરફથી, રિફંડ ઓર્ડર પુસ્તક તેમજ એડવાઈસ પુસ્તક ઉપર પણ નિયંત્રણ ભોગવી રહ્યા હતા. ફરિયાદ પક્ષનું કહેવું છે કે આ પદ્ધતિ વહીવટી સુવિધા માટે અનુસરવામાં આવતી હતી અને તેથી કિંમતી ખાલી પાનાં ધરાવતા આ બે પુસ્તકો શ્રી એચ.ડી. પરમારને સોંપવામાં આવ્યા હતા. શ્રી એચ.ડી. પરમાર આવકવેરા સર્કલ:૩ ના વોર્ડ નં.એ સંદર્ભે

રિફંડ ઓર્ડર પુસ્તક અને એડવાઈસ પુસ્તક રાખતા હતા અને આરોપી પણ એ જ સર્કલ:૩ માં ફરજ બજાવતો હતો, પરંતુ તે આવકવેરા અધિકારી, વોર્ડ નં.સી હેઠળ હતો. આરોપીને બીજા વોર્ડના કાગળોને સ્પર્શ કરવાનો કોઈ કારણ નહોતો. ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા રજૂ કરાયેલ પુરાવો માત્ર એટલું સૂચવે છે કે આરોપીને તે કબાટ સુધી પહોંચવાનો અવકાશ હતો જ્યાં માત્ર વોર્ડ:એ ના આવકવેરા રિફંડ વાઉચર પુસ્તક અને એડવાઈસ પુસ્તક રાખવામાં આવતા હતા, પરંતુ આવી પહોંચ તે જ ખંડમાં બેઠેલા અન્ય સાતેય વ્યક્તિઓને પણ ઉપલબ્ધ હતી અને માત્ર આરોપીને જ બલિનો બકરો બનાવવામાં આવ્યો છે. તે શ્રી આર.એમ. દવે હોઈ શકે અથવા શ્રી એચ.ડી. પરમાર હોઈ શકે, કારણ કે આ બંને વ્યક્તિઓને પણ તે કબાટ સુધી સમાન પહોંચ હતી અને નીચલી અદાલતમાં ચાલી રહેલી કાર્યવાહી દરમિયાન રજૂ કરાયેલા દસ્તાવેજો સાથે છેડછાડ કરવાની શક્યતા પણ હતી. શ્રી એચ.ડી. પરમારે પ્રશ્નિત દસ્તાવેજો ક્યુ.૧, ૧૧, ૪ થી ૬ સાબિત કર્યા છે અને પ્રશ્નિત દસ્તાવેજો ક્યુ.૭ થી ૮ પણ સાબિત કર્યા છે, પરંતુ આ જ સાક્ષીને હસ્તલેખ નિષ્ણાત દ્વારા પૂર્ણ રીતે સમર્થન મળ્યું નથી. આવી પરિસ્થિતિમાં, તેમની આવૃત્તિ અથવા સાક્ષીને વિશ્વસનીય પુરાવા તરીકે સ્વીકારવી જોઈએ ન હતી. નિશ્ચિતપણે, આરોપીના નિર્વિવાદ હસ્તલેખ આંક ૩૬ અને ૩૭ મુજબ નોંધ પર ઉપલબ્ધ છે, પરંતુ એવો કોઈ પુરાવો નથી જે તમામ પ્રશ્નિત દસ્તાવેજોના હસ્તલેખને આંક ૩૬ અને ૩૭ પરના આરોપીના નિર્વિવાદ હસ્તલેખ સાથે સાંકળી શકે. શ્રી એચ.ડી. પરમાર સહિત ફરિયાદ પક્ષના કોઈપણ

સાક્ષીએ વિશ્વસનીય રીતે સાબિત કર્યું નથી કે તેમણે આરોપીને સ્થાનિક ગુજરાતી ભાષામાં લખતાં જોયો હતો. જ્યારે શ્રી પરમારે આરોપીના ગુજરાતી હસ્તલેખ સાથે કોઈ પરિચિતતા વિકસાવી નહોતી, ત્યારે તેઓ આરોપીના ગુજરાતી હસ્તલેખને કેવી રીતે સાબિત કરી શકે? કોઈ હસ્તલેખને ક્યારેક-ક્યારેક જોવાની તક માત્રથી જ આ અદાલત તથા સર્વોચ્ચ અદાલતના અનેક ચુકાદાઓમાં અને ભારતીય પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૪૫ ની યોજના હેઠળ વપરાયેલા “પરિચિતતા” શબ્દની સમતા થઈ શકતી નથી. શ્રી એચ.ડી. પરમાર સહિત ફરિયાદ પક્ષના કોઈપણ સાક્ષીઓ આરોપીના ગુજરાતી હસ્તલેખથી પરિચિત નહોતા. બહુમાં બહુ, સહકર્મચારી હોવાને કારણે તેઓ આરોપીની સહી ઓળખી શકે, પરંતુ જો સહી કોઈ બનાવટી વ્યક્તિના નામે કરવામાં આવી હોય, તો આ સાક્ષી માટે આરોપીના હસ્તલેખ વિશે અભિપ્રાય આપવો મુશ્કેલ બનતો. માત્ર નિષ્ણાતની નજર જ અભિપ્રાય આપી શકે અને નિશ્ચિત કાનૂની સ્થિતિ મુજબ અભિપ્રાય આધારિત પુરાવો કમજોરી સ્વરૂપનો પુરાવો છે. જ્યારે આરોપીના હસ્તલેખ મળવાનો અવકાશ મર્યાદિત હતો, કારણ કે આરોપી વિભાગના સંબંધિત દસ્તાવેજોમાં માત્ર આંકડા જ લખતો હતો, ત્યારે શ્રી એચ.ડી. પરમાર અથવા કોઈ સહઆરોપી ખોટા દસ્તાવેજો પરનો હસ્તલેખ ઓળખી શકે તેમ નહોતાં. તપાસ અધિકારીએ તે ખંડનો નકશો તૈયાર કર્યો નથી જ્યાં આરોપી અન્ય સહકર્મચારીઓ સાથે બેઠો હતો; નહીં તો તપાસાયેલા સાક્ષીઓની મેજો અને આરોપીની મેજ વચ્ચેનું અંતર ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યું

હોત. માનનીય નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષીઓએ આરોપીને નિયમિત રીતે લખતાં જોયો જ હશે અને તેથી તેઓ આરોપીના હસ્તલેખથી પરિચિત વ્યક્તિઓ કહી શકાય એવો સ્વીકાર કરવો જોઈએ ન હતો. પરિસ્થિતિ અસામાન્ય અથવા બાધ્યક ન હોય ત્યાં સુધી, સામાન્ય રીતે આવકવેરા રિફંડ વાઉચરો પરનો હસ્તલેખ એ જ વોર્ડમાં ફરજ બજાવતા કર્મચારીનો હોવો જોઈએ. તપાસ અધિકારીએ એ પણ શોધવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી કે સંબંધિત વોર્ડના કર્મચારીઓના હસ્તલેખમાં કેટલા રિફંડ ઓર્ડરો જારી થયા હતા, અને આ હકીકતી પરિસ્થિતિમાં શ્રી એચ.ડી. પરમારના હસ્તલેખને પરીક્ષણ અને તુલના માટે સરકારી પરીક્ષક-નિષ્ણાત પાસે મોકલવામાં આવ્યો હતો, છતાં નિષ્ણાતે હસ્તલેખો અને પ્રશ્નિત દસ્તાવેજો અંગે કોઈ નકારાત્મક અભિપ્રાય આપ્યો નથી. એ જ રીતે, શંકાની છાયા દૂર કરવા માટે શ્રી આર.એમ. દવેના હસ્તલેખનું પણ નિષ્ણાત દ્વારા નજીકથી પરીક્ષણ અને તુલના થવી જોઈએ હતી; નહીં તો શ્રી બી.કે. શાહના હસ્તલેખના મામલામાં જેમ સકારાત્મક પુરાવો રૂપે અભિપ્રાય રજૂ કરી શકાય તેમ હતો. બચત બેંક ખાતું ખોલતી વખતે આરોપીને શ્રી જે.આર. વ્યાસ તરીકે બેંકમાં ઓળખાવનાર વ્યક્તિની હોવાનું આક્ષેપિત એક સહી હસ્તલેખ નિષ્ણાત પાસે વિશ્લેષણ અને અભિપ્રાય માટે મોકલવામાં આવી નહોતી કે સંદર્ભિત કરવામાં આવી નહોતી, જે તપાસ એજન્સીની નિષ્પક્ષતામાં મહત્વપૂર્ણ ખામી દર્શાવે છે. તે સહી કોણે કરી અને ક્યારે કરી તે અંગે વિશ્વાસપ્રદ સ્વરૂપનો કોઈ પુરાવો નથી. તે અથવા તો

આરોપીએ પોતે કરી હોઈ શકે અથવા બેંક પરિસરની અંદર હાજર કોઈપણ વ્યક્તિએ કરી હોઈ શકે, કારણ કે પી.ડબલ્યુ. ચેતનભાઈ પટેલના પુરાવાથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ખાતું ખોલવાના ફોર્મમાંની દરેક વિગત બેંક પરિસરમાં જ લખવામાં આવી હતી અને તેમણે તો આરોપીને આવી વિગતો લખતાં પણ જોયો હતો; તો પછી ઓળખાણકર્તાની સહી અંગે અભિપ્રાય કેમ માંગવામાં આવ્યો નહોતો તે પણ એક પ્રશ્ન છે. પી.ડબલ્યુ. ચેતન પટેલના અથવા બચત બેંક ખાતા સાથે કામ કરતા બેંકના દરેક સંબંધિત કર્મચારીના નમૂનાના હસ્તલેખો આ પાસા પર થોડું પ્રકાશ પાડી શક્યા હોત. તપાસ અધિકારીએ “ઓળખાણકર્તા” નામના કોલમમાં રહેલી સહીના હસ્તલેખ અંગે કોઈ અભિપ્રાય મેળવ્યો ન હોવાથી, તે સંબંધિત સહી વિશે વિશ્વાસપ્રદ સ્વરૂપનો કોઈ પુરાવો નથી. એવો અભિપ્રાય (૧) હસ્તલેખ અંગે અને (૨) તે સહી તથા તે જ ખાતું ખોલવાના ફોર્મની અન્ય વિગતો મૂકવામાં જે સામગ્રી (સાધન) વપરાઈ હતી તેની લાક્ષણિકતા અંગે નિષ્કર્ષ સુધી પહોંચાડી શક્યો હોત. આવી સામગ્રી પી.ડબલ્યુ. ચેતન પટેલ અને હસ્તલેખ સાબિત કરવા તપાસાયેલા અન્ય સાક્ષીઓને સમર્થન આપી શકી હોત અથવા તેમના કહેવાને ખોટું ઠેરવી શકી હોત. તેથી, તપાસ એજન્સી દ્વારા છોડી દેવાયેલ આ ઉણપ જાણબૂઝીને રાખવામાં આવેલી જણાય છે અને તેના પરિણામે આરોપીને ગંભીર હાનિ પહોંચી છે. એ જ રીતે, પી.ડબલ્યુ. ૩ મુકેશ જાંબુસરિયાના પુરાવામાં જે મહત્વપૂર્ણ વિરોધાભાસ જિરહ દરમિયાન નોંધ પર લાવવામાં આવ્યો હતો તેને માનનીય

નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે અવગણ્યો છે, એવો આરોપી તરફથી માનનીય વકીલ શ્રી અમીનનો વાંધો છે. આ સાક્ષી શરૂઆતથી જ આરોપીના હસ્તલેખ સાથેની પોતાની પરિચિતતા વિશે જરાય વિશ્વાસપૂર્વક અને/અથવા સ્પષ્ટ નહોતો. આ સાક્ષીના બે નિવેદનો નોંધાયા હતા અને તે પણ લગભગ ૧ ૧/૨ મહિનાના અનુચિત અંતરાલ પછી. આ સાક્ષીને આંક ૩૦ થી ૩૨ દસ્તાવેજો બતાવવામાં આવ્યા હતા અને મુખ્ય પરીક્ષણમાં તેણે તે દસ્તાવેજો પરનો હસ્તલેખ આરોપીનો હોવાનું ઓળખ્યો હતો. તેણે એ સૂચન નકારી કાઢ્યું હતું કે તે આરોપીના અંગ્રેજી હસ્તલેખને ઓળખી શકતો નથી. તેનું ધ્યાન તેના અગાઉના નિવેદન તરફ દોરવામાં આવ્યું હતું, જેમાં આ સાક્ષીએ સ્વીકાર્યું હતું કે પોતાના અગાઉના નિવેદનમાં તેણે એવું કહ્યું હતું કે રિફંડ વાઉચર નં.બી/૩ ૬૬૮૩૯૫ અને તે જ નંબરની એડવાઈસ નોટ પરનો હસ્તલેખ આરોપી શ્રી પરમારનો છે કે નહીં તે તે ચોક્કસપણે કહી શકતો નથી. શ્રી અમીન મુજબ, આ સાક્ષી દ્વારા મુકાયેલું કારણ નિર્વલ અને અવિશ્વસનીય છે. માત્ર એટલા માટે કે આ સાક્ષી પોતાના પિતાની બીમારીને કારણે ઉતાવળમાં હતો, તે તેના દ્વારા કરાયેલા નિવેદનની સાચાશ પર કોઈ અસર કરી શકતું નથી, કારણ કે આ સાક્ષીને આ બે મહત્વપૂર્ણ દસ્તાવેજો બતાવવામાં આવ્યા હતા. આ સાક્ષીએ સ્વીકાર્યું છે કે જ્યારે સી.બી.આઈ. અધિકારી તેના નિવેદન નોંધતા હતા ત્યારે તેણે પોતાના પિતા બીમાર છે તે જાહેર કર્યું નહોતું અને પોતાના વિભાગના વહીવટી અધિકારીને પણ જાણ કરી નહોતી કે સી.બી.આઈ. અધિકારી સમક્ષ

નિવેદન આપવા જવું તેના માટે શક્ય નહીં બને. નિશ્ચિતપણે, આ સાક્ષીએ દાવો કર્યો છે કે તેણે સી.બી.આઈ. અધિકારીને વિનંતી કરી હતી કે તેનું નિવેદન નોંધવામાં ન આવે અને તેને કોઈ બીજા દિવસે આવવા કહેવામાં આવે, પરંતુ સી.બી.આઈ. અધિકારીએ જવાબ આપ્યો હતો કે તેઓ તેને થોડાક પ્રશ્નો પૂછશે અને ત્યારબાદ તેને ફરી બોલાવવામાં આવશે. આ સાક્ષી શ્રી જાંબુસરિયાનું પ્રથમ નિવેદન સાંજે ૫.૩૦ થી ૫.૫૦ વાગ્યા દરમિયાન નોંધવામાં આવ્યું હતું. આ સાક્ષીનું પ્રથમ નિવેદન નોંધનાર અધિકારીએ આ મુદ્દે આ સાક્ષીની આવૃત્તિને સમર્થન આપ્યું નથી. શ્રી દ્વારા રજૂ કરવામાં આવે છે. આ સાક્ષીએ પોતાની અગાઉની નોંધમાં તેણે જણાવેલા તથ્યો અંગે કરેલી કબૂલાતના કારણે નોંધ પર આવેલ આ મહત્વપૂર્ણ વિરોધાભાસને ધ્યાનમાં લેતા, વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે પી.ડબલ્યુ. ડના પુરાવાને અનુકૂળ પુરાવાના ભાગ તરીકે જરાય ગણવો ન જોઈએ હતો. આવા પુરાવાનો સુરક્ષિત રીતે મુખ્ય પુરાવા તરીકે અથવા સમર્થક પુરાવા તરીકે ઉપયોગ કરી શકાય નહીં. એ સાચું છે કે કચેરીના ઓરડામાં આરોપીઓ ક્યાં બેઠા હતા તે સ્થાન, તેઓ આવકવેરા વિભાગના એ જ વર્તુળમાં ફરજ બજાવતા હતા તે હકીકત, તેઓએ ઘણો સમય સાથે કામ કર્યું હતું, અને શ્રી જાંબુસરિયા તાજેતરના ભૂતકાળમાં વિભાગમાં નવા પ્રવેશકર્તા ન હતા, આ બધું ધ્યાનમાં લેતાં તે આરોપીઓની હસ્તાક્ષર બાબતે નિવેદન આપવા સક્ષમ હતા; પરંતુ જ્યારે આ જ સક્ષમ સાક્ષીએ ગૂંચવણ ઊભી કરી છે, ત્યારે આ સાક્ષીના પુરાવા પર કોઈ વિશ્વાસ મૂકી શકાય નહીં.

૧૧. જ્યારે નોંધમાં આવ્યું છે કે આરોપીની માતાનું અવસાન ૦૯.૦૯.૧૯૮૬ના રોજ થયું હતું, એટલે કે આવકવેરા પરતફેર વાઉચર બેંકમાં જમા કરાવેલી તારીખ પછી, અને ૧૧.૦૯.૧૯૮૬ના રોજ — જે દિવસે આરોપીએ બપોરે ૧૨.૦૦ થી ૧૨.૩૦ પી.એમ. દરમિયાન બેંકમાં જઈ રકમ ઉપાડવાનો કથિત પ્રયત્ન કર્યો હતો — ત્યારે તેની કચેરીમાંથી ગેરહાજરીને આરોપી વિરુદ્ધ પરિસ્થિતિ તરીકે વાપરવી જોઈએ નહીં, કારણ કે એકથી વધુ સાક્ષીઓએ આ હકીકત સ્વીકારી છે. તેથી, શોક અને આઘાત હેઠળનો વ્યક્તિ ૧૧.૦૯.૧૯૮૬ના રોજ પૂછપરછ માટે બેંકમાં જવાનો સાહસ કરે કે નહીં, તે પણ એક પ્રશ્ન છે. તેથી, ૦૯.૦૯.૧૯૮૬ પછી, એટલે કે તેના પિતાના અવસાનની તારીખ પછી, અને ૧૧.૦૯.૧૯૮૬ના રોજ, જ્યારે તેને આવતી તારીખે ચુકવણી માટે આવવા કહેવામાં આવ્યું હતું, તે પછી આરોપીએ કરેલી પ્રવૃત્તિઓ અંગે ફરિયાદ પક્ષનો આક્ષેપ અશક્યપ્રાય જણાય છે. પી.ડબલ્યુ. પીયૂષ વ્યાસનું વર્તન પણ અત્યંત અશક્યપ્રાય જણાય છે અને એ સ્પષ્ટ થાય છે કે તેણે ૧૧.૦૯.૧૯૮૬ના રોજ શાખામાં મેનેજરની હાજરી, તે દિવસે નિયમિત કામ માટે પોતાની શાખામાં હાજરી, તથા શ્રી જે.આર. વ્યાસના નામે ખુલેલા સંબંધિત એસ.બી. ખાતાના લેજર પર શાખા મેનેજર શ્રી લાખાણીએ નિયમિત રીતે કરેલી નોંધ અંગેનો કોઈ ભાગ દબાવી રાખ્યો હતો. આ સાક્ષીએ પોતાના મુખ્ય પરીક્ષણમાં એવું જણાવ્યું નથી કે પાસબુક તૈયાર કરતી વખતે અને તે આરોપીને આવતી વખતે તેને આ નોંધ અંગે જાણ હતી. જો

વાસ્તવમાં પ્રારંભિક કલાકોમાં લેજર ખાતામાં આવી નોંધ હતી, તો શું તેણે આરોપીની પાસબુકમાં રૂપિયા ૧૦ લાખની જમા એન્ટ્રી કરી હોત અને તે પાસબુક આરોપીને સોંપી હોત કે નહીં, તે એક નિર્ણાયક પ્રશ્ન છે, જેનો સંતોષકારક જવાબ આ સાક્ષી દ્વારા કે બેંકના મેનેજર શ્રી લાખાણી સહિત ફરિયાદ પક્ષના કોઈપણ સાક્ષી દ્વારા આપવામાં આવ્યો નથી. આ સાક્ષી શ્રી પીયૂષ વ્યાસ એવો દાવો કરે છે કે ૧૧.૦૯.૧૯૮૬ના રોજ લગભગ ૧૦.૩૦ એ.એમ. વાગ્યે તેને તેના શાખા મેનેજર શ્રી લાખાણીએ બોલાવ્યો હતો અને તેને જણાવાયું હતું કે એસ.બી. ખાતા નં. ૩૮૬૩માંથી કોઈ ચુકવણી મંજૂર ન કરવી અને તેણે લેજર પર નોંધ કરી હતી. મૂળ લેજર પર કરવામાં આવેલી નોંધનું હસ્તલેખન આ સાક્ષીએ શ્રી લાખાણીનું હોવાનું ઓળખ્યું છે. જ્યારે આ સાક્ષી શ્રી લાખાણીનું હસ્તલેખન ઓળખતો હતો અને તેને મૌખિક રીતે કોઈ ચુકવણી ન કરવા સૂચના આપવામાં આવી હતી, ત્યારે કોઈ જવાબદાર લિપિક એ જ દિવસે ત્યારબાદ અંદાજે ૧૨.૩૦ પી.એમ. વાગ્યે રૂપિયા ૧૦ લાખની જમા સંબંધિત એન્ટ્રી સાથેની પાસબુક કદી સોંપે નહીં. પી.ડબલ્યુ. શ્રી લાખાણી એવો દાવો કરે છે કે તે ૧૧.૦૯.૧૯૮૬ના રોજ વહેલી સવારે લગભગ ૧૦.૦૦ એ.એમ. વાગ્યે બેંકમાં દોડી આવ્યો હતો અને તેણે તે ખાતામાં “સ્ટોપ પેમેન્ટ” ની નોંધ કરી હતી. મેનેજર શ્રી લાખાણીનું એવું કહેવું નથી કે તેણે શ્રી પીયૂષ વ્યાસને લેજર પુસ્તક સાથે પોતાના કક્ષમાં બોલાવ્યો હતો અથવા તે વ્યક્તિગત રીતે એસ.બી. ખાતા કાઉન્ટર પર ગયો હતો, જ્યાં શ્રી પીયૂષ વ્યાસ બેઠા હતા, અને તેણે ત્યાં અંદાજે

૧૦.૩૦ એ.એમ. વાગ્યે નોંધ કરી હતી. તેના વિરુદ્ધ, શ્રી લાખાણીના જણાવ્યા મુજબ, તેણે શ્રી વ્યાસ અને અન્ય લિપિકને ગુપ્ત પૂછપરછ કરવા માટે બોલાવ્યા હતા કે ૧૩.૦૮.૧૯૮૬ના રોજ એસ.બી. ખાતું ખોલતી વખતે શ્રી જે.આર. વ્યાસની ઓળખાણ કોણે આપી હતી. આ સંદર્ભે શ્રી લાખાણીએ જણાવેલી હકીકતો અંગે શ્રી પીયૂષ વ્યાસે પોતાના મુખ્ય પરીક્ષણમાં કશું કહ્યું નથી. તેથી, શ્રી અમીનના જણાવ્યા મુજબ, શાખા મેનેજર શ્રી લાખાણી દ્વારા નોંધ કરી તારીખે અને કયા સમયે કરવામાં આવી તે અંગે પુરાવામાં સ્પષ્ટ વિસંગતિ છે, અને તે પણ નોંધની નીચે પોતાની શરૂઆતની સહી કર્યા વિના. તેના વિરુદ્ધ, શ્રી પીયૂષ વ્યાસ અને બેંકના મેનેજર શ્રી લાખાણીના પુરાવાનું આવકવેરા વિભાગના એક અધિકારીના પુરાવા સાથે તુલનાત્મક વાચન કરતાં એવો છાપ પડે છે કે શ્રી લાખાણી છેતરપિંડીની સંભાવના શોધી કાઢનાર પ્રથમ વ્યક્તિ હોવાનું દેખાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કર્ણાવતી સોસાયટીના બંગલા નં. ૩ પર શ્રી લાખાણી જવા માટે કોઈ કારણ નહોતું, કારણ કે માત્ર ઊંચી રકમના કોઈ દસ્તાવેજના કિલચરિંગથી જ શાખા મેનેજરને તે વ્યક્તિના નિવાસસ્થાને જવાનું કોઈ કારણ ઊભું થતું નથી, જેના પક્ષે બેંકને આવી વિશાળ ચુકવણી પ્રાપ્ત થઈ હોય. તેથી, આંક ૩૦ થી ૩૨નાં દસ્તાવેજો પર આરોપીના હસ્તલેખન અંગેના પુરાવાની મૂલવણી કરતી વખતે, વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે ૦૯.૦૯.૧૯૮૬થી ૧૧.૦૯.૧૯૮૬ દરમિયાન આરોપીના કથિત વર્તનમાંથી કોઈ પુષ્ટિ શોધવી જોઈએ નહોતી.

૧૨. પી.ડબલ્યુ. ૯ શ્રી બી.કે. શાહે આ ત્રણ દસ્તાવેજો પરની હસ્તલેખની ઓળખ કરી નથી. શરૂઆતમાં, ગુમ થયેલા વાઉચરો અંગે તેમનું નિવેદન નોંધતી વખતે આ સાક્ષીને આરોપી તરીકે નામિત કરવામાં આવ્યો હતો. તા. ૧૫.૦૯.૧૯૮૬ના રોજ તેમની પાસેથી લેખિત ખુલાસો માંગવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ તા. ૧૭.૦૯.૧૯૮૬ સુધી તેમણે તે અંગે કોઈ જવાબ આપ્યો નહોતો, પરંતુ આ સાક્ષીનું નિવેદન નોંધતી વખતે સી.બી.આઈ.ના અધિકારીએ તેમને આંક ૩૦ થી ૩૨ના દસ્તાવેજો બતાવ્યા નહોતાં, એમ શ્રી શાહનું કહેવું છે. તેમણે ખાલી આઈ.ટી. રિફંડ વાઉચર બુક્સ અને એડવાઈસ બુક્સ પોતાના આધીન કર્મચારી શ્રી પરમારને સોંપવાની પોતાની કાર્યવાહીનું સમર્થન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. નિશ્ચિતપણે, આ સાક્ષીએ સમગ્ર છેતરપીંડી શ્રી દવે અને શ્રી પરમારે આચરેલી હોવાનો ઇનકાર કર્યો છે. અમદાવાદના લર્નેડ સિટી સિવિલ જજ દ્વારા સિવિલ કેસ એટલે કે સિવિલ સ્યુટ નં. ૭૪૯/૧૯૯૭માં આપવામાં આવેલા ચુકાદાને રજૂ કરીને બચાવ પક્ષે આ સાક્ષીની પ્રામાણિકતા અને વિશ્વસનીયતાને પડકારેલી છે. શ્રી અમીને દર્શાવ્યું છે કે તે સિવિલ વિવાદમાં અદાલતે શ્રી શાહ પર વિશ્વાસ મૂક્યો ન હતો. જે વ્યક્તિને સક્ષમ અદાલતે કુટુંબીય વિવાદમાં પણ વિશ્વસનીય ગણ્યો ન હોય, તેના પર વિશ્વાસ મૂકવો જોઈએ કે નહીં, એ પણ એક પ્રશ્ન છે અને નીચલી અદાલતે તેનો વિચાર કર્યો નથી. આ સાક્ષીએ મૂળ ઇન્કમ-ટેક્સ રિફંડ વાઉચર અને આર.બી.આઈ.ને મોકલાયેલી એડવાઈસ પર તેમની

સહી નથી એવો ઇનકાર કર્યો છે, તે બાબત તપાસ એજન્સી કે અદાલત દ્વારા સ્વીકારવાની જરૂર ન હતી. તપાસ એજન્સી દ્વારા તેમને સંપૂર્ણપણે દોષમુક્ત ઠેરવવાનું કોઈ કારણ નહોતું. એવું જણાય છે કે શ્રી બી.કે. શાહને માત્ર વર્તમાન આરોપીને બલિનો બકરો બનાવવા માટે જ સાક્ષી તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યા છે; નહિતર કુલ ચાર વ્યક્તિઓએ, એટલે કે શ્રી બી.કે. શાહ, શ્રી એચ.ડી. પરમાર, શ્રી આર.એમ. દવે અને વર્તમાન આરોપી, તેમજ બેંકનો એક કર્મચારી એટલે કે શ્રી ચેતન પટેલે, આ ગુનો આચરવા બદલ ફરિયાદ પક્ષની કાર્યવાહીનો સામનો કરવો જોઈતો હતો. આરોપી વ્યક્તિઓની સંખ્યા ઓછી રાખવા અને ખાસ કરીને શ્રી ચેતન પટેલ તથા શ્રી આર.એમ. દવેને મદદરૂપ થવાના દ્રષ્ટિકોણથી સી.બી.આઈ.ના અધિકારીઓએ પસંદગીયુક્ત અભિગમ અપનાવ્યો છે અને આ હકીકતોની પૃષ્ઠભૂમિમાં શ્રી બી.કે. શાહના વર્ણન પર નીચલી અદાલતે આધાર રાખવો જોઈએ નહોતો, જેમાં તેમણે આંક ૩૦ થી ૩૨ પર તેમની સહી નથી અને તેમની સહી બનાવટી છે તે બાબતનો ઇનકાર કર્યો હતો. નિશ્ચિતપણે, હસ્તલેખ નિષ્ણાતનો અભિપ્રાય તેમના વર્ણનને સમર્થન આપે છે, પરંતુ આ સાક્ષીના વર્તન અને એક વખત તેઓ સક્ષમ અદાલત દ્વારા અવિશ્વસનીય ઠરાવવામાં આવ્યા હોવાની હકીકતને જોતા, લર્નેડ નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે અભિપ્રાય આધારિત પુરાવાને ભાર આપવો જોઈએ નહોતો, કારણ કે સ્થિર થયેલી કાનૂની સ્થિતિ અનુસાર, અભિપ્રાય આધારિત પુરાવો અંતે નબળા પ્રકારનો પુરાવો જ છે.

૧૩. તપાસ એજન્સીએ ન તો આરોપી પાસેથી કોઈ પાસબુક જમ કરી હતી અને ન તો આરોપીનું કોઈ નિર્વિવાદ લોકભાષામાં લખાયેલું ગુજરાતી હસ્તલેખ જમ કર્યું હતું જેથી તેવા લખાણને પ્રશ્નાસ્પદ દસ્તાવેજોના સરકારી પરીક્ષકને મોકલી શકાય; તેથી સ્વાર્થસંબંધિત સાક્ષીઓના પુરાવા પર — એવા વ્યક્તિઓના, જેઓ પોતાનું બચાવ કરવા આરોપીને ફસાવી દીધો હોય શકે — અને/અથવા કથિત હસ્તલેખ ઓળખના પુરાવા પર આરોપીને ગુનાની સાથે જોડવો ન જોઈએ હતો. એ જ રીતે, તપાસ એજન્સીએ શ્રી જે.આર. વ્યાસને એસ.બી. ખાતું ખોલાવવા માટે બેંક સમક્ષ ઓળખ કરનાર વ્યક્તિનો પતો લગાવવાની પણ કાળજી લીધી નથી. તેનો પતો લગાવવો અસંભવ નહોતો. ઓછામાં ઓછા, વાજબી પ્રયત્નો તો કરવા જ જોઈએ હતા. તેથી, આવા પ્રયત્નોના અભાવે, આરોપી યોગ્ય રીતે કહી શકે છે કે તપાસ એજન્સીએ પસંદગીયુક્ત નીતિ અપનાવી હતી અને અંતે તેના વિરુદ્ધ પૂરતા પુરાવા ન હોવા છતાં તેના સામે આરોપપત્ર દાખલ કર્યું હતું. માત્ર શંકાના આધારે તપાસ એજન્સી અંતિમ અહેવાલ રજૂ કરી શકે, પરંતુ અદાલતે તો ઓછામાં ઓછું આવા અપુરતા અને છૂટાછવાયા પ્રકારના પુરાવાના આધારે આરોપીને ગુનાથી જોડવો ન જોઈએ હતો. શંકા પુરાવાનું સ્થાન લઈ શકતી નથી. શ્રી અમીનની દલીલોનો મજબૂત આધાર એવો છે કે જ્યારે આરોપી વિરુદ્ધનો કેસ સંપૂર્ણપણે સંતોષકારક પુરાવા પર આધારિત હોય, ત્યારે ફરિયાદ પક્ષ પર આરોપી વિરુદ્ધની દરેક પરિસ્થિતિ દઢ

અને કાયદેસર રીતે સ્વીકાર્ય પુરાવાથી સાબિત કરવાની ફરજ હતી. આવી પરિસ્થિતિ અનુસાર પુરાવા રજૂ કર્યા બાદ, ફરિયાદ પક્ષ પર ફરીથી એવી પરિસ્થિતિઓ વચ્ચેની કડી સ્થાપિત કરીને સાંકળ પૂર્ણ કરવાની પણ જવાબદારી હતી. વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે સંતોષકારક રીતે કારણો સાથે એવો નિષ્કર્ષ આપ્યો નથી કે પ્રત્યેક પરિસ્થિતિ શા માટે સાબિત માનવામાં આવી છે અને કયા રીતે આ પરિસ્થિતિઓને પરસ્પર જોડાયેલ કહી શકાય જેથી સાંકળ પૂર્ણ થયેલ કહેવાય. એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે એવો પ્રશ્ન ઉઠાવવો જોઈએ હતો કે વિચારણાની પ્રક્રિયા દરમિયાન તપાસવામાં આવેલા ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષીઓમાં શ્રી આર.એમ. દવે સિવાય અન્ય કોઈએ એવું કહી શક્યું હોત કે હસ્તલેખો શ્રી આર.એમ. દવેના છે અથવા તે શ્રી આર.એમ. દવેના હસ્તલેખ જેવા લાગતા હતા, અને પૂછપરછ દરમિયાન આરોપીએ પણ કોઈ માહિતી આપી હોત કે જેના આધારે શ્રી આર.એમ. દવે સામે આરોપપત્ર દાખલ થઈ શક્યું હોત, કારણ કે રજૂ કરાયેલ અંતિમ અહેવાલ મુખ્યત્વે સહકર્મચારીના મૌખિક નિવેદન પર આધારિત હતો.

૧૪. ફરિયાદ પક્ષના કેસમાં એક વધુ ખામી એ છે કે, જ્યારે આરોપી શંકાસ્પદ જણાયો ત્યારે સી.બી.આઈ.એ તેને તાત્કાલિક ધરપકડ કરવી જોઈએ હતી અને શ્રી જે.આર. વ્યાસના કલ્પિત નામે ખોટું એસ.બી. ખાતું ખોલનાર વ્યક્તિ સાથે

આરોપીને સાંકળવા માટે કારોબારી મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ પરીક્ષણાત્મક ઓળખ પરેડ (ટી.આઈ. પરેડ) યોજવી જોઈએ હતી. તપાસવામાં આવેલ બેંકના સાક્ષીઓનું એવું કહેવું હોય કે તેઓ એસ.બી. ખાતું ખોલાવવા માટે અથવા ખાતા વિશે પૂછપરછ કરવા માટે અને પાસબુક મેળવવા માટે પણ બેંકમાં આવેલ વ્યક્તિને ઓળખી શકે છે, તો તપાસ એજન્સીએ ટી.આઈ. પરેડની કાર્યવાહી કરવી આવશ્યક હતી. એ સાચું છે કે ફોટોગ્રાફની મદદથી તપાસ એજન્સીને ઓળખ અંગે કંઈક ઓળખાણ અથવા સૂત્ર મળી શકે, પરંતુ અત્રેના હાલના કેસમાં તપાસ એજન્સીએ આરોપીના મકાનની તલાશી લેતી વખતે આરોપીનો ફોટોગ્રાફ લઈ ગઈ હતી. આરોપીનો ફોટોગ્રાફ કોઈ પણ રીતે દોષારોપક દસ્તાવેજ નહોતો. આ ફોટોગ્રાફ તમામ બેંક સાક્ષીઓને બતાવવામાં આવ્યો હતો અને આ ફોટોગ્રાફ સિવાય તેઓ અદાલતમાં પ્રથમ વખત આરોપીને તે વ્યક્તિ તરીકે ઓળખી શક્યા ન હોત, જેણે બેંક ખાતું ખોલાવવાના હેતુસર પોતાને શ્રી જે.આર. વ્યાસ તરીકે રજૂ કર્યો હતો. આવી પરિસ્થિતિમાં, અદાલતમાં પ્રથમ વખત થયેલી આરોપીની ઓળખને વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે કોઈ મહત્વ આપવું જ ન જોઈએ હતું. તેથી, શ્રી અમીનના જણાવ્યા મુજબ, વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશનો નિષ્કર્ષ મુખ્યત્વે અનુમાન પર આધારિત છે અને પુરાવામાંથી ઉદ્ભવતી પ્રબળ શંકાને આપણા ફોજદારી ન્યાયશાસ્ત્રના સ્વીકાર્ય સિદ્ધાંતોના વિરુદ્ધ પુરાવા તરીકે સ્વીકારી લેવામાં આવી છે.

૧૫. શ્રી રવાણી, સીબીઆઈ તરફથી હાજર થયેલા વિદ્વાન વકીલે, વિદ્વાન નીચલી અદાલતે નોંધેલા નિષ્કર્ષને યોગ્ય ઠેરવતાં, પોતાના તર્કોને પુરાવાના બે સમૂહો પર કેન્દ્રિત કર્યા છે, એટલે કે, તે જ રૂમમાં જ્યાં આરોપી બેઠો હતો અને કામ કરતો હતો ત્યાં બેઠેલા સહકર્મચારીઓનો પુરાવો અને બેંકના કર્મચારીઓનો પુરાવો. તેમણે જમી પંચનામાના પુરાવા અને તે સાક્ષીઓના પુરાવા પર પણ થોડો આધાર મૂક્યો છે જેઓની હાજરીમાં આરોપીના નમૂનાત્મક હસ્તલેખો લેવામાં આવ્યા હતા. શ્રી રવાણીના મતે, વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે આરોપી વિરુદ્ધની પરિસ્થિતિઓ અને આરોપીની ઓળખ અંગેના પુરાવાની યથાર્થ શક્તિ વિષે વિગતવાર ચર્ચા કરી છે અને પુરાવાના આ ભાગની મૂલવણી કરતી વખતે, જો આ સંદર્ભમાં સંબંધિત સાક્ષીઓનો પુરાવો વાંચવામાં આવે, તો વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે કાયદા અથવા હકીકતમાં કોઈ ભૂલ કરી નથી. વધુમાં, એવી રજૂઆત કરવામાં આવે છે કે આરોપીનું વર્તન પણ એક પરિસ્થિતિ છે અને તેનું પણ વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે પરિચિંતન કર્યું છે. જો આરોપીનું વર્તન ફરિયાદ પક્ષને અનુકૂળ હોય અથવા નિર્દોષતાની ધારણા વિરુદ્ધ જાય, તો યોગ્ય કડીરૂપ અનુમાન દોરવા માટે તેને પુરાવા તરીકે ઉપયોગમાં લઈ શકાય અને એવું અનુમાન ન તો કલ્પના ગણાય અને ન તો માત્ર અનુમાન આધારિત માન્યતા ગણાય. અલબત્ત, વર્તમાન કેસમાં આરોપીની માતાનું અવસાન ૦૯.૦૯.૧૯૮૬ના રોજ થયું હતું. તેમાં કોઈ વિવાદનો વિષય નથી કે આરોપી રજા પર હતો અને શક્ય છે કે તે પોતાની

માતાના અવસાનને કારણે રજા પર હોય. આરોપીએ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૮૬ના મહિનામાં, એટલે કે ૦૯.૦૯.૧૯૮૬ના રોજ, પોતાની માતાનું અવસાન થવાનું પૂર્વાનુમાન કર્યું હશે તેવી વાત સંભવિત નથી. તેથી, સરકાર સાથે છેતરપિંડી કરવાનો પ્રયાસ તો આ તારીખથી ઘણો પહેલાથી જ શરૂ થઈ ગયો હતો અને એટલા માટે શ્રી જે.આર. વ્યાસના નામે ખોટું એસબી ખાતું આરોપીએ ખોલ્યું હતું. આ એવો કેસ નથી જેમાં ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષીઓ, જેઓ બેંકના કર્મચારીઓ છે, દ્વારા પ્રથમ વખત અદાલતમાં આરોપીની ઓળખ કરવામાં આવી હોય, કારણ કે ફરિયાદ પક્ષે આરોપીની ઓળખને સાબિત કરાયેલા હસ્તલેખો દ્વારા ગુનાથી જોડેલી છે. જ્યારે બેંકમાંથી જમ કરાયેલા મહત્વપૂર્ણ દસ્તાવેજો આરોપીના હસ્તલેખમાં હોવાનું જણાય છે, ત્યારે અદાલતમાં બેંકના સાક્ષીઓએ આરોપીને એવી વ્યક્તિ તરીકે ઓળખાવ્યો કે જેણે પોતાને શ્રી જે.આર. વ્યાસ તરીકે રજૂ કર્યો હતો, તો શું આ વર્ણનને કંઈક આધાર મળે છે કે કેમ, એ પ્રશ્ન હતો, અને વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે આ બાબતમાં સમગ્ર પુરાવાની સમષ્ટિનો વિચાર કર્યો છે. જ્યારે આરોપીએ પોતે જ ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૩૧૩ હેઠળ નોંધાયેલા પોતાના વધુ નિવેદનમાં સ્વીકાર્યું છે કે તેના હસ્તલેખોની ઓળખ પી.ડબ્લ્યુ. શ્રી એ.એ. પઠાણ કરી શકે છે, ત્યારે વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશ સ્પષ્ટપણે પ્રશ્નાસ્પદ તમામ દસ્તાવેજોમાં આરોપીના અંગ્રેજી હસ્તલેખોની ઓળખ અંગે રજૂ કરાયેલા પુરાવા પર આધાર મૂકી શકે. ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષીઓના પુરાવાના કેટલાક ભાગ અંગે આરોપીએ

કરેલા સ્વીકારની મૂલવણી થવી આવશ્યક હતી અને શ્રી રવાણીના મતે, વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે નોંધેલા નિષ્કર્ષોને કલ્પના આધારિત નિષ્કર્ષો કહી શકાય નહીં.

૧૬. નીચલી અદાલતે બેંકના સાક્ષીઓની સાક્ષી પર એ મુદ્દે આધાર રાખીને કે તેઓ પોતાની જાતને શ્રી જે.આર. વ્યાસ તરીકે રજૂ કરનાર વ્યક્તિને ઓળખી શકે છે, ગંભીર ભૂલ કરી છે અને, તેથી, આરોપીને શ્રી જે.આર. વ્યાસ તરીકે ઓળખાવતો તેમનો વર્ણન સ્વીકારવું જોઈએ નહોતું. એ જ રીતે, હસ્તલેખ નિષ્ણાતે વ્યક્ત કરેલા અભિપ્રાયમાં જોવા મળતી મર્યાદાઓને ધ્યાનમાં લેતાં, વિદ્વાન નીચલી અદાલતે એવો નિષ્કર્ષ કરવો જોઈએ હતો કે પ્રશ્નાધીન દસ્તાવેજો પર મળતા હસ્તલેખો અને આરોપીના નમૂના હસ્તલેખો તથા નિર્વિવાદ હસ્તલેખો વચ્ચેની કહેવાતી સમાનતાના આધારે આરોપીને ગુનાથી સાંકળવું શક્ય નથી. જ્યારે આરોપીને પ્રશ્નાધીન દસ્તાવેજોની નકલ લખવા માટે કહેવામાં આવ્યું હતું અને “જે” અક્ષર પર ટપકું મૂકવા માટે કહેવામાં આવ્યું હતું, ત્યારે તે નમૂના લખાણને અસલી ગણવું જોઈએ નહીં. આરોપીના નમૂના હસ્તલેખો અને એવા નમૂના હસ્તલેખોની તુલના, અને તે પણ નિષ્ણાતે આપેલા કારણોમાં ઉલ્લેખિત કેટલાક અક્ષરો સંબંધે, ફરિયાદ પક્ષને મદદરૂપ થનાર નથી. તેથી, હસ્તલેખ નિષ્ણાતે આપેલા કારણોના આધારે આરોપીને ગુનાથી સાંકળવાનો નીચલી અદાલત દ્વારા કરાયેલ પ્રયત્ન અવગણવો જોઈએ અને આ અદાલતે નોંધવું

જોઈએ કે આક્ષેપિત પરિસ્થિતિઓ અને આરોપી વચ્ચે કોઈ કડી નથી તથા આરોપી ઓછામાં ઓછો શંકાનો લાભ મેળવવા પાત્ર છે, એવો શ્રી અમીનનો રજૂઆત છે, જે શ્રી રવાણીના મતે નામંજૂર થવા પાત્ર છે.

૧૭. શ્રી રવાણીએ નિષ્પક્ષપણે સ્વીકાર્યું છે કે અભિપ્રાય આધારિત પુરાવો, અને તે પણ હસ્તલેખ નિષ્ણાત દ્વારા આપવામાં આવેલો, પોતે જ મજબૂત પ્રકારનો પુરાવો નથી, પરંતુ એવો અભિપ્રાય આધારિત પુરાવો ફરિયાદ પક્ષના કેસને તથા આરોપીના હસ્તલેખ સાબિત કરવા માટે તપાસવામાં આવેલા સાક્ષીઓના મૌખિક વર્ણનને મજબૂત આધાર પૂરો પાડી શકે છે; માનનીય નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે યોગ્ય રીતે અવલોકન કર્યું છે કે વિવાદિત દસ્તાવેજો પર આરોપીના હસ્તલેખની ઓળખ કરનાર સાક્ષીઓના મૌખિક વર્ણનને પી.ડબ્લ્યુ. એસ.એન. લોહિયા, હસ્તલેખ નિષ્ણાત, ના અભિપ્રાય આધારિત પુરાવાથી આધાર મળે છે.

૧૮. શ્રી રવાણીના જણાવ્યા મુજબ, નમૂના લેખન મેળવતી વખતે તપાસ એજન્સી દ્વારા વિવિધ પદ્ધતિઓ અપનાવી શકાય છે. પ્રશ્નાસ્પદ દસ્તાવેજ હાથવગો રાખીને, તપાસ અધિકારી એવો ઉચ્ચારલેખ આપી શકે જેમાં પ્રશ્નાસ્પદ દસ્તાવેજમાં સર્વાધિક વખત વપરાયેલા અક્ષરો ઉચ્ચારલેખના લખાણમાં આવે. સાથે સાથે અથવા વૈકલ્પિક રીતે, આરોપીને પ્રશ્નાસ્પદ દસ્તાવેજનું લખાણ વારંવાર, એટલે કે કહેવાય તેમ ૫ થી ૭ વખત, નકલ કરીને લખવા કહેવામાં

આવી શકે. માત્ર એટલા કારણસર કે આરોપીને પ્રશ્નાસ્પદ દસ્તાવેજોની નકલ કરીને લખવા કહેવામાં આવે છે, તેનો એવો અર્થ કાઢવો નહીં કે દસ્તાવેજોની નકલ કરતી વખતે આરોપીએ સમાન વળાંકો, ઢાળો, દેખાવ અથવા રીતો દર્શાવવાની હતી; પરંતુ પંચ સાક્ષીની હાજરીમાં નમૂના લેખન આપતી વખતે જો આરોપી જાણપૂર્વક લખાણનો કોઈ ભાગ ટાળવાનો ઇરાદો રાખે, એટલે કે જો તે પૂર્ણવિરામ અથવા અલ્પવિરામ કે વચ્ચેનું અંતર મૂકવાનું ટાળે, તો તપાસ અધિકારી આરોપીનું ધ્યાન દોરી શકે કે નમૂના લેખન સાચા અર્થમાં નકલ નથી. અભિલેખ પર એવું કંઈ નથી જેનાથી એવો અનુમાન કાઢી શકાય કે આરોપી પાસેથી નમૂના લેખન મેળવતી વખતે આરોપીને મુક્ત અને તણાવમુક્ત વાતાવરણ અથવા લખાણ લખવા માટે પૂરતો સહારો આપવામાં આવ્યો નહોતો. નમૂના લેખન મેળવવું એક યાંત્રિક પ્રક્રિયા છે અને હસ્તલેખ નિષ્ણાત મુખ્યત્વે પ્રશ્નાસ્પદ દસ્તાવેજની નિર્વિવાદ અથવા નમૂના લેખન સાથે તુલનાત્મક તપાસ કરતી વખતે, પ્રશ્નાસ્પદ દસ્તાવેજોની તપાસમાં લાગુ પડતા વિજ્ઞાન મુજબ વિચારવા યોગ્ય વિવિધ પાસાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે; અને વર્તમાન કેસમાં નિષ્ણાતના તે અભિપ્રાયને અવગણવાનો કોઈ અવકાશ નથી, જે આરોપીને બેંકમાંથી મળેલા લખાણ તેમજ બનાવટી આવકવેરા પરતફેર વાઉચર સહિતના નિર્ણાયક પ્રશ્નાસ્પદ દસ્તાવેજો સાથે સીધો જોડે છે. આરોપીના સહકર્મચારીઓના પુરાવા વાંચતા, શ્રી રવાણી દ્વારા રજૂ કરવામાં આવ્યું છે કે આ વ્યક્તિઓને આરોપીના લખાણથી પરિચિત થવાની સર્વાધિક તક મળી હતી અને અગાઉ

ચર્ચાયેલ આરોપી દ્વારા કરાયેલા કેટલાક સ્વીકારો, આરોપીના હસ્તલેખની ઓળખ કરવાની તેમની ક્ષમતા અંગે સહકર્મચારીઓના પુરાવાને વધુ વિશ્વસનીય બનાવે છે. આરોપી સંબંધે માત્ર એક સાક્ષીએ સ્વીકાર કર્યો હતો, એટલે કે પ્ર.સા. શ્રી એ.એ. પાઠાણે; અને જો તેના પર વિશ્વાસ કરવામાં આવે, તો આરોપીને સુરક્ષિત રીતે ગુનાથી જોડવામાં આવી શકે; પરંતુ વર્તમાન કેસમાં આવકવેરા વિભાગમાંથી તપાસાયેલા સાક્ષીઓ, એટલે કે તે જ ઓરડામાં બેઠેલા સહકર્મચારીઓ જ્યાં આરોપી બેઠો હતો, તેઓ પર વિશ્વાસ કરવો જોઈએ અને વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે યોગ્ય રીતે તેમના પર વિશ્વાસ કર્યો છે. આ સાક્ષીઓના પુરાવાને હસ્તલેખ નિષ્ણાતે વ્યક્ત કરેલા અભિપ્રાયથી સીધું સમર્થન મળે છે. શ્રી એચ.ડી. પરમાર, ભલે પ્રથમ માહિતી અહેવાલમાં ખાલી આઈ.ટી. રિફ્રેન્ડ વાઉચર પુસ્તિકાઓના પ્રભારી વ્યક્તિ તરીકે શંકાસ્પદ દર્શાવવામાં આવ્યા હતા, પરંતુ તપાસ દરમિયાન સી.બી.આઈ.એ શોધ્યું કે તે આરોપી નહીં પરંતુ સાચા અર્થમાં ભોગ બનનાર છે અને તેથી તેમની વિરુદ્ધ આરોપપત્ર રજૂ કરવામાં આવ્યું નહોતું. આ સાક્ષીએ સાબિત કર્યું છે કે પ્રશ્નાસ્પદ આઈ.ટી. રિફ્રેન્ડ વાઉચર અને એડવાઈસ પર મળેલી સહી અસલી નથી. પ્ર.સા. શ્રી બી.કે. શાહે પણ જણાવ્યું છે કે આ બંને દસ્તાવેજો પરની સહી તેમની અસલી સહી નથી. દલીલના હિતાર્થે એવું માન્ય રાખીએ કે નિયમો મુજબ બંને પુસ્તિકાઓ, એટલે કે આઈ.ટી. રિફ્રેન્ડ વાઉચર બુક અને આઈ.ટી. એડવાઈસ બુક, સુરક્ષિત કબજામાં રાખવાની જવાબદારી તેમની હતી, તેમ છતાં નીચલી

અદાલત માટે પુરાવાથી એવો નિષ્કર્ષ કાઢવો શક્ય નહોતો કે શ્રી બી.કે. શાહ દસ્તાવેજોની બનાવટ માટે જવાબદાર વ્યક્તિ હોઈ શકે. શ્રી બી.કે. શાહ તેમજ શ્રી એચ.ડી. પરમારના પુરાવામાંથી સંતોષકારક સમજૂતી સામે આવે છે. નીચલી અદાલત માટે એવો અનુમાન કાઢવો પણ શક્ય નહોતો કે શ્રી એચ.ડી. પરમાર અને શ્રી બી.કે. શાહે કોઈ ત્રીજા અજાણ્યા વ્યક્તિની મદદથી વિભાગ અને આર.બી.આઈ. સાથે છેતરપિંડી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોઈ શકે, કારણ કે આ બંને વ્યક્તિઓ બંને પુસ્તિકાઓ સંબંધે જવાબદાર અને સીધા સંબંધિત હતા. અંતે જો કોઈ છેતરપિંડી બહાર આવે, તો ઓછામાં ઓછું વિભાગીય કાર્યવાહી માટે તેઓ જવાબદાર ઠરે. અદાલત એક પાસું અવગણી શકતી નથી કે વિભાગીય તપાસના અંતે આ બંને વ્યક્તિઓ અથવા તેમાંથી કોઈ એકને સરકારને થયેલ આર્થિક નુકસાનની ભરપાઈ કરવાની જવાબદારી સોંપવામાં આવી હોત. નિશ્ચિતપણે, આ ભાગ વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે ચર્ચ્યો નથી, પરંતુ શ્રી એચ.ડી. પરમાર અને શ્રી બી.કે. શાહના મૌખિક પુરાવાની મૂળવણી કરતી વખતે, અદાલતે આરોપી વિરુદ્ધ આરોપપત્ર રજૂ કરતી વખતે સી.બી.આઈ.નો અભિગમ ધ્યાનમાં લેવો જોઈએ અને સી.આઈ.બી.ની નિષ્પક્ષતા અંગે આરોપીએ કરેલી ટીકા અવગણવી જોઈએ. સી.બી.આઈ. હસ્તલેખ નિષ્ણાતે વ્યક્ત કરેલા અભિપ્રાયને અવગણી શકી હોત નહીં, કારણ કે તેમણે સ્પષ્ટ અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો હતો કે આ બંને પ્રશ્નાસ્પદ દસ્તાવેજો પરની સહી, એક સમયના શંકાસ્પદ રહેલા શ્રી બી.કે. શાહની નથી.

૧૯. ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી -૩ જામ્બુસરિયા (પેપર-બુકના પાનું-૨૬૫ પેરા-૨) ના પુરાવાથી પૂરતું સ્થાપિત થાય છે કે આરોપીના હસ્તલેખવાળી ઘણી ફાઇલો હલનચલનમાં રહી આ સાક્ષી શ્રી જામ્બુસરિયા સુધી આવતી હતી. આ સાક્ષીએ જણાવ્યું છે કે તે આરોપીના હસ્તલેખોથી પરિચિત છે; તેણે આરોપીને અંગ્રેજીમાં તેમજ પ્રાદેશિક ગુજરાતી ભાષામાં લખતા જોયો હતો અને આરોપી પાસેથી ફાઇલો તેની પાસે આવતી હતી તથા તે દૈનિક અંદાજે ૧૫ થી ૨૦ ફાઇલો પ્રાપ્ત કરતો હતો. એ સાચું છે કે આ ફાઇલોમાં લાંબું લખાણ ન પણ હોય. ક્યારેક તેમાં થોડાં અક્ષરો અથવા આંકડા જ હોઈ શકે. પરંતુ કોઈ વ્યક્તિના લખાણથી પરિચિત થવા માટે જરૂરી નથી કે તેના લાંબા લખાણો વારંવાર વાંચેલા જ હોવા જોઈએ અથવા એવો પરિચય અત્યંત લાંબા સમયગાળાનો જ હોવો જોઈએ.

૨૦(૧) બેંકમાંથી તપાસવામાં આવેલા ચાર વ્યક્તિઓએ, જેમણે પોતાને શ્રી જે.આર. વ્યાસ તરીકે રજૂ કરનાર આરોપીની ઓળખ કરી હતી, તેમના પુરાવા પર યોગ્ય રીતે વિશ્વાસ મૂકવામાં આવ્યો છે. ફરિયાદ પક્ષનો સાક્ષી ચેતન પટેલ એ વ્યક્તિ છે, જેણે આરોપીને શ્રી આર.એમ. દવે દ્વારા ઓળખાણ અપાવવામાં આવ્યો હતો અને આરોપીનું ખાતું ખોલવામાં તેણે પોતે મદદ પણ કરી હતી. તેથી, નીચલી અદાલતે ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી ચેતન પટેલનો પુરાવો અયોગ્યતાના આધાર પર નકારી કાઢવાનો કોઈ કારણ નહોતું. એ સાચું છે કે

આરોપીને શ્રી જે.આર. વ્યાસ તરીકે ઓળખાણ કરાવવામાં તે પક્ષકાર રહ્યો હોઈ શકે. તેણે બેદરકારીપૂર્વક વર્તન કર્યું હોઈ શકે, પરંતુ માત્ર એટલા કારણે આરોપીને તેના વર્તનથી મુક્તિ મળી જાય તેમ નથી. શ્રી રવાણીએ ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી જ ચેતન પટેલ અને શ્રી આર.એમ. દવે વચ્ચે થયેલા સંવાદના ક્રમ તેમજ આ સાક્ષી અને આરોપી વચ્ચે થયેલી વાતચીતના ક્રમ તરફ અદાલતનું ધ્યાન દોર્યું છે. આ સાક્ષીનું એવું કહેવું નથી કે તેને આરોપીના ફક્ત ક્ષણિક દર્શન થયા હતા; પરંતુ તે એવો દાવો કરે છે કે આરોપી સાથે તેનો સંપર્ક અને તે પણ વ્યક્તિગત સ્તરે, રહ્યો હતો. તેથી, પુરાવાની મૂલવણીના સિદ્ધાંતોની દૃષ્ટિએ ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી જ ચેતન પટેલને માત્ર આકસ્મિક સાક્ષી સમાન ગણાવી શકાય નહિ. તેવી જ રીતે, ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી -૫ પિયુષ (પાનું ૨૯૩) એ પણ જણાવ્યું છે કે ૧૧.૦૯.૧૯૮૬ના રોજ એક વ્યક્તિ બેંકમાં આવ્યો હતો અને તેની પાસે કાઉન્ટર પર જઈ એસ.બી. એકાઉન્ટ નં.૩૮૬૩ ની પાસબુક માંગેલી હતી અને તે વ્યક્તિની ઓળખ તે કરી શકે છે; ત્યારબાદ તેણે આરોપીની એ જ વ્યક્તિ તરીકે ઓળખ કરી હતી, જેણે બેંકમાં તેની પાસે આવ્યો હતો. તેથી, આ સાક્ષીને આરોપીને એકથી વધુ પ્રસંગે જોવાની તક મળી હતી, કારણ કે આ સાક્ષી સેવિંગ્સ એકાઉન્ટ્સ કલાર્ક છે. આરોપી ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી ૫ પિયુષને બે પ્રસંગે મળ્યો હતો; પ્રથમ, ૧૩.૦૮.૧૯૮૬ના રોજ, જ્યારે આરોપીએ ખાતું ખોલાવ્યું હતું અને ખોલાયેલા ખાતામાં રૂપિયા ૨૦૦/- જમા કરાવ્યા હતા; અને ત્યારબાદ ૧૧.૦૯.૧૯૮૬ના રોજ, જ્યારે આરોપી ફરી બેંકમાં આવ્યો અને આ

સાક્ષીને મળ્યો. આરોપીની હાજરીમાં આ સાક્ષીએ તમામ સંબંધિત નોંધો સાથે પેપર-બુક તૈયાર કરી હતી અને તે આરોપીને સોંપવામાં આવી હતી. ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી પ પિયુષ અને આરોપી વચ્ચે સંવાદ થયો હતો, કારણ કે ૧૦.૦૯.૧૯૮૬ના રોજ જમા થયેલી રકમ ઉપાડવાની પોતાની ઈચ્છા આરોપીએ વ્યક્ત કરી હતી. એ સાચું છે કે ૩૦.૦૫.૧૯૮૮ના રોજ જનરલ મેનેજર શ્રી લાખાણી દ્વારા નોંધાવવામાં આવેલી પ્રથમ માહિતી અહેવાલમાં આ સાક્ષીને અન્ય બેંક કર્મચારીઓ સાથે આરોપી તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યો હતો. આ સાક્ષી સામે ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમો ૪૨૦, ૪૦૮, ૪૭૭-અ વગેરે હેઠળ દંડનીય ગુનાઓ નોંધાયા હતા, પરંતુ આ સાક્ષીનું કહેવું છે કે બેંકે તેને સસ્પેન્ડ કર્યો નહોતો. અદાલત ગુનો નોંધાવાની તારીખ, એટલે કે ૩૦.૦૫.૧૯૮૮, અર્થાત્ અંદાજે ૨૧ થી ૨૨ મહિના પછીની, અવગણના પણ કરી શકતી નથી. આ કેસ સંબંધિત ફરિયાદમાં આ સાક્ષીને શંકાસ્પદ તરીકે પણ દર્શાવવામાં આવ્યો નહોતો. વિપરીત રીતે, નોંધાયેલ પુરાવામાં આવેલ આ સાક્ષીનું વર્તન સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે કોઈને કોઈ કારણસર રૂપિયા ૧૦ લાખ જેટલી વિશાળ રકમ કે તેની કોઈ ભાગરકમનું ચૂકવણું તેણે કર્યું નહોતું. તેવી જ રીતે, ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી નટવરભાઈ પટેલ (ફરિયાદ પક્ષનો સાક્ષી-૬ આંક ૪૩) ને પણ પોતાને શ્રી જે.આર. વ્યાસ તરીકે ઓળખાવનાર આરોપી સાથે કેટલીક વાતચીત કરવાની તક મળી હતી. તેણે સહાયક મેનેજર શ્રી નટવરભાઈ પટેલને ખાતરી આપી હતી કે બેંકમાં ખાતું ખોલાવવા માટે જેને ઓળખાણકર્તા તરીકે રજૂ કર્યો

હતો અને જેમણે “ઇન્ટ્રોડ્યુસર” તરીકે સહી કરી હતી, તે વ્યક્તિનો ખાતા નંબર વગેરેની વિગતો શક્ય તેટલી વહેલી તકે લાવી આપશે. ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી ૬ નટવરભાઈના જણાવ્યા મુજબ, તેણે સામાન્ય રીતે ખાતું ખોલ્યું ન હોત, પરંતુ આરોપીએ આપેલી ખાતરી તથા બેંકમાં કામ કરતા શ્રી ચેતન પટેલ નામના વ્યક્તિએ આપેલી ખાતરીના આધારે તેણે ખાતું ખોલ્યું હતું. આરોપીને કહેવામાં આવ્યું હતું કે ઓળખાણકર્તા વ્યક્તિના ખાતા નંબર વગેરેની વિગતો મળ્યા પછી આરોપીનું ખાતું ખોલવામાં આવશે. તેમ છતાં ખાતું ખોલવામાં આવ્યું. છતાં, આ આધાર પર નીચલી અદાલતે એવો અવલોકન કરવું યોગ્ય નહોતું કે ફરિયાદ પક્ષે સાક્ષી તરીકે તપાસેલા શ્રી ચેતન પટેલ અને શ્રી નટવરભાઈ, સહ-ષડયંત્રકારી હોઈ શકે અને ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૨૦-બી તથા અન્ય સંબંધિત કલમો સાથે વંચાતી જોગવાઈઓ હેઠળ દંડનીય ગુનામાં તેમના સામે કાર્યવાહી થઈ શકી હોત. તપાસ અધિકારી અંતિમ અહેવાલ દાખલ કરતી વખતે યોગ્ય રીતે અપવર્જનનો સિદ્ધાંત લાગુ કરી શકે છે અને તમામ પરિસ્થિતિઓ આરોપીના દોષ તરફ દોરી જતી હતી; તેથી ફક્ત આરોપી વિરુદ્ધ જ આરોપપત્ર દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો. શ્રી આર.એમ. દવે વિરુદ્ધનો કેસ સી.બી.આઈ.ને શંકાસ્પદ લાગ્યો હોઈ શકે. એ સાચું છે કે એક મહત્વપૂર્ણ સાક્ષી શ્રી મહેન્દ્ર પટેલ – ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી જ ચેતન પટેલના સગા અને ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી શ્રી આર.એમ. દવેના મિત્ર – ની તપાસ કરવામાં આવી નથી; પરંતુ ફરિયાદ પક્ષે કરેલી આ ભૂલનું યોગ્ય રીતે નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે અને તેથી આરોપીએ કરેલું

અદાલત બહારનું કબૂલાત-વક્તવ્ય અસલી અને અદાલતના અંતઃકરણને સંતોષે એવું માનવામાં આવ્યું નથી; અન્યથા તે કેસના મૂળ તત્વ સુધી પ્રભાવ પોહંચાડતું નથી.

(૨) શ્રી બીકે શાહ અને શ્રી એચડી પરમારનું નામ એફ.આઈ.આર.માં આરોપી તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યું હતું, તેમ છતાં એફ.આઈ.આર.માં નામ દર્શાવવામાં આવેલ વ્યક્તિઓને માત્ર શંકાસ્પદ વ્યક્તિઓ અને ફરિયાદી દ્વારા આરોપી તરીકે ગોઠવાયેલ વ્યક્તિઓ કહી શકાય. વર્તમાન કેસમાં શ્રી બીકે શાહ અથવા શ્રી એચડી પરમારની ધરપકડ કરવામાં આવી ન હતી કે તેઓને અદાલત સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યા ન હતા. તેથી, સીબીઆઈએ તેમને આરોપી તરીકે ગણ્યા ન હતા. તેથી, સીબીઆઈ દ્વારા નોંધાયેલા આ બે સાક્ષીઓના નિવેદનોને, અંતિમ અહેવાલ તૈયાર કરતી વખતે તેઓને આરોપી તરીકે ગોઠવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, આરોપી વ્યક્તિઓના નિવેદનો કહી શકાય નહીં. ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૬૯ હેઠળ ઔપચારિક અહેવાલ દાખલ કરવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી અને તપાસ અધિકારી પરથી એવી અપેક્ષા રાખવામાં આવતી ન હતી કે તે આરોપી તરીકે ધરપકડ કરાયેલા અને માનનીય મેજિસ્ટ્રેટ અથવા અદાલત સમક્ષ રજૂ કરાયેલા આરોપીઓનો હિસાબ આપે. તેથી, ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૬૯ હેઠળ અહેવાલ ન રજૂ કરવાથી તપાસની નિષ્પક્ષતા પર

પ્રતિકૂળ અસર પડશે એવી શ્રી અમીનની દલીલથી અદાલત પ્રભાવિત થતી નથી.

૨૧. તપાસ દરમ્યાન જમ કરાયેલા અને સંબંધિત એસ.બી. ખાતા સંદર્ભે બેંકમાંથી મળેલ દસ્તાવેજોમાં રહેલ હસ્તલેખ પણ બેંકના કર્મચારીઓએ સાબિત કર્યા છે અને સાક્ષીઓએ જણાવ્યું છે કે તે આરોપીના હસ્તલેખ છે. આ દસ્તાવેજોની પ્રામાણિકતાને અવગણવી શક્ય નથી અને પી.ડબલ્યુ. ચેતન પટેલે આરોપીને તે દસ્તાવેજોમાં વિગતો ભરતા જોયો હતો. એસ.બી. ખાતું ખોલાવવા માટે તે દસ્તાવેજો બેંકના સક્ષમ અધિકારી એટલે કે પી.ડબલ્યુ. ક શ્રી નટવરભાઈ પટેલ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવ્યા હતા. ખાતું ખોલાવવા માટે જ્યારે આરોપી બેંકમાં આવ્યો હતો ત્યારે તેણે બેંક પરિસર ક્યારેય છોડ્યું ન હતું. કોઈપણ હસ્તલેખ ફરિયાદ પક્ષના પક્ષમાં હોય તેવું નથી. તેથી, બેંકના દસ્તાવેજોમાંનો લેખ ખાતાધારકનો લેખ તરીકે સ્વીકારી શકાય, તે માત્ર આ કારણસર નહીં કે આ સાક્ષીઓ આરોપીના હસ્તલેખથી પરિચિત હતા, પરંતુ એ સાબિત થયું છે કે શ્રી ચેતન પટેલે આરોપીને સંબંધિત ફોર્મ એટલે કે ખાતું ખોલાવવાનું ફોર્મમાં વિગતો લખતા જોયો હતો. એ જ દિવસે રૂ.૨૦૦/- જમા કરવામાં આવ્યા હતા. તેથી, અદાલત વાજબી રીતે એવો અનુમાન કરી શકે છે કે આ દસ્તાવેજોના હસ્તલેખ આરોપીના જ છે અને હોવા જોઈએ, જેણે પોતાને શ્રી જે.આર. વ્યાસ તરીકે રજૂ કરીને તે દસ્તાવેજો પર સહી કરી હતી. એ સાચું છે કે

વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે આવર્ધક કાયની મદદથી હસ્તલેખોની સરખામણી કરીને ખોટી રીતે પોતાને નિષ્ણાત તરીકે સ્થાપિત કર્યા હતા. પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ હેઠળ હસ્તલેખોની સરખામણી કરવાની અદાલતની અધિકારિતા મર્યાદિત છે અને અદાલતે પોતાને હસ્તલેખ નિષ્ણાતના સ્થાન પર બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ નહીં. ચુકાદાના આ ભાગને જો અવગણવામાં આવે તો પણ ફરિયાદ પક્ષનો કેસ ટકી રહે છે, કારણ કે નોંધ પર પૂરતા પ્રમાણમાં સ્વીકાર્ય અને વિશ્વસનીય પુરાવા ઉપલબ્ધ છે, જે દર્શાવે છે કે બેંકના દસ્તાવેજો તેમજ આઈ.ટી. રિફંડ વાઉચર એડવાઈસ પરના હસ્તલેખ આરોપીના છે. અદાલતે સમગ્ર કેસ જોવાનો હોય છે અને વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે પુરાવાના સમગ્રત્વની મૂલવણી કરી છે. મૌખિક તેમજ દસ્તાવેજી પુરાવાની યોગ્ય મૂલવણી થવી જોઈએ અને તેથી વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે વિવિધ પરિસ્થિતિઓનો વિચાર કરીને આરોપીને દોષિત ઠેરવ્યો છે. નિષ્કર્ષમાં કોઈ સ્પષ્ટ ગેરકાયદેસરતા અથવા તર્કવિરુદ્ધતા નથી અને આરોપી દ્વારા દર્શાવવામાં આવેલી કથિત ખામીઓ પણ ફરિયાદ પક્ષનો કેસ અસ્થિર કરવા માટે પૂરતી નથી. પુરાવાની મૂલવણી કરતી વખતે એવી કોઈ ભૂલ કરવામાં આવી નથી જેને ફરિયાદ પક્ષ માટે જીવલેણ કહી શકાય. ચુકાદાનો સંબંધિત પરિચ્છેદ-૧૯, ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૩૧૩ હેઠળ નોંધાયેલ આરોપીના નિવેદનનો સંબંધિત ભાગ અને પી.ડબલ્યુ. જાંબુસરિયાના પુરાવામાંથી બહાર આવેલી વિસંગતતાઓ વાંચતા, શ્રી રવાણી દ્વારા રજૂ કરવામાં

આવે છે કે વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે નોંધેલો નિષ્કર્ષ ખતેલ પહોંચાડવાની જરૂર નથી.

૨૨. શ્રી રવાણીએ લક્ષ્મી રાજ શેટ્ટી અને અન્ય વિ./એસ. તમિલનાડુ રાજ્ય, (૧૯૮૮) ૩ એસ.સી.સી. ૩૧૯ ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના નિર્ણય પર નિર્ભરતા મૂકી છે અને રજૂ કર્યું છે કે આરોપીના ફોટોગ્રાફની જમીને તપાસ એજન્સીની કોઈ શંકાસ્પદ અથવા કોઈ દુરાશયપૂર્ણ કૃત્ય તરીકે જોવી જોઈએ નહીં. એફ.આઈ.આર.માં નામ દર્શાવાયેલા અન્ય બે વ્યક્તિઓ સાથે આરોપી મુખ્ય શંકાસ્પદ હતો. તેથી, કોઈ સૂત્ર મેળવવા માટે તપાસ અધિકારી આરોપીનો ફોટોગ્રાફ મેળવવા હકદાર હતો. જ્યારે આરોપીના મકાનની તલાશી દરમિયાન તે મળ્યો, ત્યારે તેને અન્ય વસ્તુઓ સાથે જમ કરવામાં આવ્યો હતો અને માત્ર ફોટોગ્રાફ દ્વારા ઓળખ કરવી કાયદાની વિરુદ્ધ નથી. તેમણે ઉદ્દેખિત નિર્ણયના સંબંધિત પરિચ્છેદ-૨૨ તરફ મારું ધ્યાન દોર્યું છે, જેમાં સર્વોચ્ચ અદાલતે ફોટોગ્રાફ દ્વારા ઓળખના મુદ્દાનો વિચાર કર્યો છે. વિરોધાભાસે, ગુનામાં સંકળાયેલા આરોપીની ફોટોગ્રાફ દ્વારા ઓળખને પુરાવાની મૂલવણી કરતી વખતે એક પરિસ્થિતિ તરીકે માનવામાં આવી છે. ઉદ્દેખિત નિર્ણયનો પરિચ્છેદ-૨૨ એકથી વધુ ઉપ-પરિચ્છેદોમાં વહેંચાયેલો છે, છતાં અદાલત ઉદ્દેખિત નિર્ણયના પરિચ્છેદ-૨૨ ના સંબંધિત ઉપ-પરિચ્છેદ-૫ ને પુનઃઉતારવા ઈચ્છે છે, જે

મારા મત મુજબ વિદ્વાન વકીલ શ્રી રવાણીએ જે મુદ્દો દલીલમાં રજૂ કર્યો છે તેને મૂલવવા પૂરતો થશે. સર્વોચ્ચ અદાલતે આ મુજબ જણાવ્યું છે;

"૫. મેંગલોર ખાતે હોટેલ મોતી મહાલમાં રોકાણ: આરોપી લક્ષ્મી રાજ શેટ્ટી ૨૩મી તારીખની સવારે આશરે ૬ વાગ્યે ટ્રેન દ્વારા મેંગલોર પહોંચ્યા બાદ પોતાના પિતાના ઘરે જવાની બદલે પોતાના સામાન સાથે હોટેલ મોતી મહાલમાં ઊતરી ગયો હતો, તે સ્થાપિત કરવા માટે નિર્વિવાદ પુરાવો ઉપલબ્ધ છે. પીડબ્લ્યુ ૩૨ વિલિયમ અંચન, રિસેપ્શનિસ્ટની સાક્ષી એવી છે કે ૩૪મી તારીખની સવારે એક ઊંચા કદનો, ગોરા રંગનો વ્યક્તિ, અર્થાત્ આરોપી, હોટેલમાં આવ્યો અને તેણે પોતાનું નામ "કિરણ કુમાર" તથા સરનામું હોળે નરસીપુર, હસન જિલ્લો આપ્યું અને જણાવ્યું કે તે બેંગલોર જવાનો છે. આ બાબત આગમન અને પ્રસ્થાન નોંધપોથીના આંક પી-૪માં કરવામાં આવેલી નોંધથી સમર્થિત થાય છે. આરોપીને રૂમ નં. ૨૦૪ ફાળવવામાં આવ્યો હતો અને તેણે તે અંગે નોંધ પણ કરી હતી. તેના જણાવ્યા મુજબ, ઉક્ત કિરણ કુમાર ૨૫મી તારીખે બે સુટકેસ સાથે હોટેલમાંથી નીકળી ગયો હતો. પીડબ્લ્યુ ૩૫ પડ્મનાભન, રૂમ બોય, ૨૩મીથી ૨૫મી તારીખ સુધી રૂમ નં. ૨૦૪ આરોપીના કબજામાં હતો તે અંગે સાક્ષી આપે છે. તે કહે છે કે

સુટકેસ ભારે હતા અને તેણે તે રૂમમાંથી ઉપાડી નીચે લાવી એક
 ઓટો-રિક્ષામાં મૂક્યા હતા, જેમાં બેસી તે રૂમનો રહેવાસી
 હોટેલમાંથી નીકળી ગયો હતો, અને તેણે રૂમમાં રહેનાર વ્યક્તિ
 તરીકે આરોપી લક્ષ્મી રાજ શેટ્ટીની ઓળખ કરી હતી. આ સાક્ષીએ
 એમ.ઓ.એસ. ૧૭૬ અને ૧૧૭ એવા સુટકેસ તરીકે ઓળખ્યા, જે
 બાદમાં ૩૦મી તારીખે અપીલકર્તા ર શિવરામ શેટ્ટી પાસેથી રૂપિયા
 ૧૨,૨૭,૫૦૦/- ની ચલણી નોટો સાથે જપ્ત કરવામાં આવ્યા
 હતા, અને જે સુટકેસ તે પોતાના હાથેથી લઈ ગયો હતો. ફરીથી,
 આ સાક્ષીઓને પીડબ્લ્યુ ૫૦ દ્વારા લઈ જવામાં આવેલ ફોટોગ્રાફ
 બતાવવામાં આવતા તેમણે તેની જ તે સંબંધિત વ્યક્તિ તરીકે
 ઓળખ કરી. વધુમાં, પીડબ્લ્યુ ૩૪ સુરેન્દ્રન, આરક્ષણ કલાર્ક,
 મેંગલોર રેલવે સ્ટેશનની સાક્ષી દર્શાવે છે કે આરોપીએ આંક પી-
 ૪૭ આરક્ષણ પત્રકમાં પોતાનું નામ શિવરામ શેટ્ટી અને સરનામું
 હોળે નરસીપુર, હસન દર્શાવીને વિગતો ભરી હતી. આરોપીએ
 હોટેલ ચોલા શેરાટનમાં ઊતરતી વખતે ભરેલા નોંધણી કાર્ડ આંક
 પી-૨૪ પર દેખાતી લખાવટ અને આરક્ષણ ફોર્મ આંક પી-૪૭
 પર દેખાતી લખાવટની, આરોપીની લખાવટ સાથે, ખાસ કરીને
 બેંગલોરને “બી” લોર” અને મેંગલોરને “એમ” લોર” તરીકે
 દર્શાવવાની સમાનતા સહિત, તુલના કરતાં, માનનીય

ન્યાયાધીશોએ એવો નિષ્કર્ષ આપ્યો છે કે બન્ને દસ્તાવેજો એક જ અને સમાન વ્યક્તિ, એટલે કે આરોપી લક્ષ્મી રાજ શેટ્ટીએ લખ્યા હતા.”

૨૩. વધુમાં એવું રજૂ કરવામાં આવે છે કે અદાલતમાં પરીક્ષિત નિષ્ણાતનું વર્ણન પુસ્તકના લેખક દ્વારા કરાયેલ અવલોકનો સાથે સુસંગત નથી, તો પણ વિષયમાં વધુ પ્રાવિણ્ય ધરાવતા એવા લેખકના અવલોકનો હોવા છતાં, બે નિષ્ણાતોના અભિપ્રાયો વચ્ચે કંઈક મતભેદ હોય, અર્થાત પરીક્ષિત નિષ્ણાત સાક્ષી અને પુસ્તકના લેખકના અભિપ્રાય વચ્ચે વિસંગતિ હોય, તો પણ અદાલત પરીક્ષિત નિષ્ણાતના અભિપ્રાયનો વિચાર કરી શકે છે. તેમણે એમ.પી. રાજ્ય વિ./સંજય રાય, ૨૦૦૪(૧૦) એસ.સી.સી. ૫૭૦ ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા કરાયેલ અવલોકનો તરફ અદાલતનું ધ્યાન દોર્યું છે. તેમણે ભગવાણ દાસ અને અન્ય વિ./રાજસ્થાન રાજ્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૭ એસ.સી. ૫૮૯ ના કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા કરાયેલ અવલોકનો તરફ પણ અદાલતનું ધ્યાન દોર્યું છે. ઉક્ત ચુકાદાના ફકરા-૧૩ માં સર્વોચ્ચ અદાલતે આ મુજબ જણાવ્યું છે:-

“૧૩. વિદ્વાન સેશન્સ જજનું માનવું હતું કે ડૉક્ટર પી.ડબલ્યુ.૧૧ના પુરાવાના આધારે, શિવલાલ હુકમાના ખાળાં સુધી થોડું અંતર ચાલીને જઈ શક્યો હતો અથવા મૃત્યુપૂર્વ નિવેદન

આપી શકે એટલું બોલી શક્યો હતો એવી વાત અસંભવિત બને છે. પરંતુ વડી અદાલતના વિદ્વાન ન્યાયાધીશોએ આ મુદ્દાનો નિરાકરણ એ રીતે કર્યો કે ડૉક્ટર તુલનાત્મક રીતે યુવાન હતો અને તેનું નિવેદન મોટી તથા લાયક જેવા લેખકો દ્વારા મેડિકલ જ્યુરિસપ્રુડન્સના ગ્રંથોમાં વ્યક્ત કરાયેલા અભિપ્રાય સાથે સુસંગત ન હતું. પરંતુ એમ કહી શકાય નહિ કે આ લેખકોના અભિપ્રાયો અમારી સમક્ષ હાલના આ કેસમાં ઉદ્ભવેલી પરિસ્થિતિઓને જ ચોક્કસ સમાન પરિસ્થિતિઓ અંગે આપવામાં આવ્યા હતા; અને જ્યાં સુધી તેના અભિપ્રાયને અવિશ્વસનીય ઠેરવવા માટે આધારરૂપ ગણાતા અવતરણો તેની સમક્ષ મુકવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી નિષ્ણાતના પુરાવાનો નિરાકરણ કરવાની આ રીત સંતોષકારક કહી શકાય નહિ. આ અદાલતે સુંદરલાલ વિ. મધ્ય પ્રદેશ રાજ્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૪ એસ.સી. ૨૮(એ) માં, તેવા અવતરણો તબીબી સાક્ષીઓને રજૂ કર્યા વગર તેમના આધારે આરોપી વિરુદ્ધ પ્રતિકૂળ નિષ્કર્ષો કાઢવાની ન્યાયાધીશો દ્વારા અપનાવવામાં આવેલી પદ્ધતિને અસ્વીકારી હતી. તેથી, વડી અદાલતના વિદ્વાન ન્યાયાધીશો દ્વારા આ સાક્ષીઓની સાક્ષી સ્વીકારી બે મૃત્યુપૂર્વ નિવેદનોની સાચાશના સમર્થન માટે તેનો આધાર લેવો ભૂલભર્યો હતો; તેમજ આ કેસની પરિસ્થિતિઓમાં મૃતકે કથિત રીતે આપેલું

નિવેદન આરોપીની દોષિત ઠરાવટને ટેકો આપવા પૂરતું ગણાવી શકાય તેમ પણ ન હતું. કાસીની જમી સંપૂર્ણપણે તટસ્થ પરિસ્થિતિ છે, કારણ કે તે ભગવંદાસની હતી એવું સાબિત કરવામાં આવ્યું નથી.”.

શ્રી રવાણીએ સુંદરલાલ વિ. એમ.પી. રાજ્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૫૪ એસ.સી. ૨૮, કેસમાં સર્વોચ્ચ અદાલતના ચુકાદા પર પણ અવલંબન મૂક્યું છે. આવો અભિપ્રાય આરોપીની તરફેણમાં પણ જઈ શકે અથવા આરોપીના વિરોધમાં પણ જઈ શકે, પરંતુ માત્ર એટલા માટે કે પુસ્તકના લેખકે આપેલા અભિપ્રાયમાં કંઈક આરોપીની તરફેણમાં જોવા મળે છે, શ્રી રવાણીના જણાવ્યા મુજબ, તેને ફરિયાદ પક્ષના વિરોધમાં પુરાવાના ભાગરૂપે ગણવું જોઈએ નહીં. વધુમાં વધુ, અદાલત અદાલતમાં તપાસવામાં આવેલ નિષ્ણાતના મૌખિક પુરાવાની મૂળવણી કરતી વખતે પુસ્તકના લેખકે વ્યક્ત કરેલા અભિપ્રાયનો ઉપયોગ કરી શકે.

શ્રી રવાણી દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલી દલીલોમાં પુરતો બળ છે.

૨૪. નીચલી અદાલતે પી.ડબલ્યુ. શ્રી જાંબુસારિયા અને પી.ડબલ્યુ. શ્રી એ.એ. પઠાણના પુરાવાને નકારવાનો કોઈ કારણ નહોતો. પૃષ્ઠ નં. ૫૯, ૬૧, ૬૫ અને

૬૭ પર દંડ પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૩૧૩ હેઠળ નોંધાયેલા આરોપીના નિવેદનનો સંબંધિત ભાગ વાંચીને, શ્રી રવાણીએ રજૂ કર્યું છે કે વિધાવાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે પી.ડબલ્યુ. શ્રી જાંબુસારિયા અને પી.ડબલ્યુ. શ્રી પઠાણના પુરાવાને વિશ્વસનીય તરીકે સ્વીકાર્યો છે. કેટલાક તથ્યો નિર્વિવાદ તથ્યો તરીકે બહાર આવ્યા છે, એટલે કે, આરોપી તે ઓરડામાં બેસેલો હતો જ્યાં વર્ડ:"સી"ના ૪ ક્લાર્કો અને સર્કલ:૩ના વર્ડ:"એ"ના ૪ ક્લાર્કો બેસતા હતા. એ પણ કે પી.ડબલ્યુ. શ્રી જાંબુસારિયા, પી.ડબલ્યુ. શ્રી પઠાણ, શ્રી એચ.ડી. પરમાર, શ્રી બી.એસ. પરમાર અને એક મહિલા ક્લાર્ક પણ આરોપી સાથે ઉક્ત ઓરડામાં બેસતા હતા અને અદાલતમાં આવકવેરા વિભાગમાંથી તપાસવામાં આવેલા ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષીઓ આરોપીને લખતા જોઈ શક્યા હતા; એ પણ કે ત્યાં તાળું લગાડવાની સુવિધાવાળું એક કબાટ હતું અને તે એક વર્ડના તમામ ચાર ક્લાર્કો વચ્ચે સામાન્ય હતું અને દસ્તાવેજો આંક ૨૬ અને ૨૭, અર્થાત્ રિફંડ વાઉચર બુક અને એડવાઈસ બુક, તે કબાટમાં રાખવામાં આવતી હતી અને દિવસના અંતે તથા ઘરે પરત જવાના સમયે, આ પુસ્તકો તે કબાટમાં રાખવામાં આવતી હતી અને શ્રી એચ.ડી. પરમાર પોતાની મેજના ખાનામાં ચાવીઓ રાખતા હતા. દિવસ દરમિયાન, તાળું અને ચાવીની સુવિધાવાળું કબાટ ખુલ્લું રાખવામાં આવતું હતું અને જે ક્લાર્ક સૌપ્રથમ કાર્યાલયે આવે તે કબાટ ખોલી શકતો હતો. પી.ડબલ્યુ. શ્રી જાંબુસારિયા સપ્ટેમ્બર, ૧૯૮૫થી સર્કલ:૩ના વર્ડ:"સી"માં અપર ડિવિઝન ક્લાર્ક હતા અને આરોપી એ ૪ વર્ડમાં ડી.સી. ક્લાર્ક હતો અને

આ સાક્ષીને આરોપીને લખતા જોવાની તક મળી હતી. તેમ છતાં, આરોપી દ્વારા આ બાબત વિવાદિત છે કે શ્રી જાંબુસારિયાએ શક્ય છે કે તેને સ્થાનિક ગુજરાતી ભાષામાં લખતા જોયો ન હોય. તેથી, આરોપીના હસ્તલેખ અંગે ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષીઓની ઓળખાણ નિર્વિવાદ તથ્ય અથવા સારભૂત રીતે સાબિત થયેલ તથ્ય તરીકે બહાર આવી છે.

૨૫. દંડ પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૩૧૩ હેઠળ નોંધાયેલા પોતાના નિવેદનમાં આરોપીએ આપેલા કેટલાંક ખોટા અથવા અશુદ્ધ જવાબો એક પરિસ્થિતિરૂપ બની શકે છે અને ફરિયાદ પક્ષની મજબૂતીનું મૂલવણ કરતી વખતે તેનો ઉપયોગ આરોપી વિરુદ્ધ અથવા ફરિયાદ પક્ષના પક્ષે કરી શકાય છે. આરોપીએ તપાસ એજન્સીએ એકત્રિત કરેલ નમૂના લખાણનો ઇનકાર કર્યો હતો. તેમ છતાં, તે પંચનામા દ્વારા વિશેષરૂપે સાબિત કરવામાં આવ્યું છે અને એક જગ્યાએ આરોપીએ નમૂના લખાણ લેવામાં આવ્યા ત્યારે કઈ કઈ ભૂલો કરવામાં આવી હતી તે દર્શાવવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો, પરંતુ જ્યારે તેનું ધ્યાન પી.ડબલ્યુ. શ્રી પીયુષ વ્યાસના પુરાવા તરફ દોરવામાં આવ્યું, જેમણે એસ.બી. ખાતા નં. ૩૮૬૩ ની પાસબુક સોંપી હતી, ત્યારે આરોપીએ જવાબ આપ્યો હતો કે આ સાક્ષીએ જણાવેલા તથ્યો સાચા નથી. તેણે આ પુરાવાનો નિશ્ચિત શબ્દોમાં ઇનકાર કર્યો નથી. આરોપીએ એવો દાવો કર્યો હતો કે તેના વિભાગમાંથી તપાસાયેલા ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષીઓ અને અન્ય સાક્ષીઓ સાથે તેના વૈરભાવના

લાગણીઓ હતી અને સંબંધોમાં તણાવ હતો, તેમ છતાં આ સાક્ષીને જિરહ દરમિયાન એવા કોઈ સૂચનો કરવામાં આવ્યા નહોતા. આરોપી દ્વારા એવો દાવો કરવામાં આવ્યો છે કે પી.ડબલ્યુ. શ્રી આર.એમ. દવે બેંકના નવા ગ્રાહકો સાથે વ્યવહાર કરતા હતા અને તેમણે સંયુક્ત વ્યવસ્થાપક નિયામક શ્રી વિષ્ણુભાઈ પટેલને નગરીય ચૂંટણીમાં ઔપચારિક કારણસર રજા લઈ મદદ કરી હતી અને શ્રી એચ.ડી. પરમારે આરોપીને પોતાના મિત્રને ભાડે આપવા માટે પોતાનું ફ્લેટ આપવા મનાવવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો, પરંતુ આરોપીએ તે નકારી કાઢ્યું હતું. આવકવેરા અધિકારી શ્રી બી.કે. શાહનો તેમના ડી.સી. કલાર્ક શ્રી બી.એસ. પરમાર સાથે ઝગડો થયો હતો અને શ્રી બી.કે. શાહ આરોપીને તેમના વોર્ડમાં બદલી કરાવવા ઇચ્છતા હતા. તેથી, જો આરોપી ખરેખર આઈ.ટી.ઓ. શ્રી બી.કે. શાહનો લાડકો માણસ હતો અને ડી.સી. કલાર્ક તરીકે આરોપીની મદદ મેળવવા યોગ્ય હતો, તો આઈ.ટી.ઓ. શ્રી બી.કે. શાહ ઓછામાં ઓછું તો આવા ગંભીર ગુનામાં આરોપીને બળજબરીપૂર્વક ફસાવવા ફરિયાદ પક્ષને મદદ ન કરતા. આ અદાલતે નિષ્કર્ષોના મૂલવણ કરતી વખતે આવા તમામ સંબંધિત પાસાઓ પર વિચાર કરવો જોઈએ. શ્રી રવાણીએ રજૂ કર્યું છે કે આરોપીના હસ્તાક્ષર સાથેની પરિચિતતા બાબતે માનનીય નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે નોંધેલ નિષ્કર્ષ તથા આ બાબત અંગે કરવામાં આવેલી ચર્ચા ચુકાદાના પરિચ્છેદ-૨૦ માં પ્રતિબિંબિત થાય છે. સંક્ષેપમાં, શ્રી રવાણીના મત મુજબ, માનનીય નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા કાયદેસર રીતે સાબિત કરાયેલ તમામ

પરિસ્થિતિઓ તથા ફરિયાદ પક્ષે સ્થાપિત કરેલા પરિસ્થિતિઓના સમૂહ વચ્ચેની પરસ્પર કડીનું યોગ્ય રીતે મૂલવણ કર્યું છે. આરોપીને ગુનાથી જોડતી પરિસ્થિતિઓની સંપૂર્ણ સાંકળ અસ્તિત્વમાં છે.

૨૬. મેં વિદ્વાન વકીલ શ્રી ડી.એફ. અમીન અને શ્રી રવાણી દ્વારા મને વાંચી સંભળાવવામાં આવેલા પરસ્પર વિરોધી તર્કો તથા પુરાવાનો વિચાર કર્યો છે. આ બાબતે કોઈ વિવાદ નથી કે આરોપી વિરુદ્ધ ફરિયાદ પક્ષનો કેસ પરિસ્થિતિજન્ય પુરાવા પર આધારિત છે. તેથી, સ્થિર થયેલી કાનૂની સ્થિતિ મુજબ, ફરિયાદ પક્ષ ઉપર તે જે દરેક પરિસ્થિતિ પર આધાર રાખે છે તેને કાનૂની, દૃઢ અને વિશ્વસનીય પુરાવાથી સાબિત કરવાની ફરજ છે. આવી દરેક પરિસ્થિતિ, સ્વતંત્ર રીતે અથવા સાબિત થયેલી અન્ય પરિસ્થિતિઓના સંદર્ભમાં, આરોપારોપક સ્વભાવની હોવી જોઈએ. આવી આરોપારોપક પરિસ્થિતિ અથવા પરિસ્થિતિઓ આરોપીની દોષિતતા સાથે સુસંગત અને સાથે સાથે આરોપીની નિર્દોષતા સાથે અસંગત હોવી જોઈએ. આ પ્રક્રિયા દ્વારા, જો આવી પરિસ્થિતિઓ એકથી વધુ હોય તો ફરિયાદ પક્ષે તે પરિસ્થિતિઓની પરસ્પર કડી દર્શાવતી સાંકળ રજૂ કરવી જોઈએ અને ફરિયાદ પક્ષે અદાલતને એ બાબતે પણ સંતોષ આપવો પડે છે કે આરોપી સંભાવનાના પ્રાબલ્યના સિદ્ધાંતો હેઠળ સ્વીકાર્ય થઈ શકે તેવું સંભવિત સ્પષ્ટીકરણ આપીને પણ ગુનાથી પોતાની જોડાણ દર્શાવતી પરિસ્થિતિઓની આ સાંકળ સમજાવવામાં નિષ્ફળ ગયો છે.

૨૭. ફરિયાદ પક્ષે એ પણ દર્શાવવાનું રહે છે કે ગંભીર સ્વરૂપની કોઈ ખામી નથી અને જો બચાવ પક્ષ દ્વારા કોઈ ખામી દર્શાવવામાં આવી હોય અથવા અદાલતને એવી કોઈ ખામી જણાય, તો ફરિયાદ પક્ષે એ બતાવવાનું હોય છે કે તેવી ખામી ફરિયાદ પક્ષના કેસના મૂળ સુધી પહોંચતી નથી અને એવો નિષ્કર્ષ કાઢવા માટે પૂરતી નથી કે આવી ખામી અથવા ખામીઓ એકલેક રીતે અથવા સંયુક્ત રીતે ફરિયાદ પક્ષના કેસને ગંભીર પૂર્વગ્રહ પહોંચાડનાર બની છે. ફરિયાદ પક્ષે નીચે દર્શાવેલ પરિસ્થિતિઓ પૂર્ણ કરવા અને સાબિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે:—

(૧) આરોપીને પ્રશ્નાધીન એવા દસ્તાવેજો સુધી પહોંચ હતી, જેને મૂલ્યવાન સુરક્ષા કહી શકાય અથવા જેને મૂલ્યવાન સુરક્ષામાં રૂપાંતરિત કરી શકાય, અર્થાત આંક ૨૬ અને ૨૭ (આઈટી રિફંડ વાઉચર બુક અને આઈટી એડવાઈસ બુક);

(૨) ઓગસ્ટ, ૧૯૮૬ માસ દરમિયાન અને તે પણ આશરે ૧૩.૦૮.૧૯૮૬ના રોજ, આરોપીએ બેંકમાં એસબી ખાતું ખોલવાનો ઇરાદો કર્યો અને ખાતું ખોલ્યું;

(૩) જોકે તે શ્રી જે.આર. વ્યાસ ન હતા, તેમ છતાં તેમણે ઉક્ત બેંક સમક્ષ પોતાને શ્રી જે.આર. વ્યાસ તરીકે રજૂ કરીને એસ.બી. ખાતું ખોલાવ્યું અને રૂપિયા ૨૦૦/- જમા કરાવ્યા.

(૪) એ જ એસ/બી ખાતા નં.૩૮૬૩ માટે, રૂપિયા.૧૦ લાખનો આઈટી વાઉચર સમાયોજન માટે રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો.

(૫) આરોપીએ શ્રી આર.એમ. દવે, સહકર્મચારી, સાથેના પોતાના સંબંધોનો ઉપયોગ કરીને બેંકના અધિકારીઓને અને મુખ્યત્વે ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી શ્રી ચેતન પટેલને પ્રભાવિત કર્યા, જેથી બેંકમાં બચત ખાતું રાખી શકાય.

(૬) આરોપીએ સહાયક મેનેજર શ્રી નટવરભાઈ પટેલને ખાતરી આપી હતી કે તે એસ.બી. એ/સી નંબર તથા ખાતું ખોલવાના ફોર્મ પર ઇલેક્ટ્રોનિક્સ તરીકે હસ્તાક્ષર કરનાર વ્યક્તિ-પરિચયકર્તાની વિગતો લાવશે.

(૭) નિર્ણાયક દસ્તાવેજો, અર્થાત્ રૂપિયા ૧૦ લાખનું આઈ.ટી. રિફંડ વાઉચર, સમાન નંબરની સંબંધિત સલાહ, બેંક ખાતું

ખોલવાનું ફોર્મ, રૂપિયા ૨૦૦/- ની જમા-સ્લિપ અને જમ કરાયેલા પ્રશ્નિત દસ્તાવેજોમાં મળેલ સ્થાનિક ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલા હસ્તલેખ, આરોપીના હસ્તલેખ છે.

(૮) ૧૧.૦૯.૧૯૮૬ના રોજ રૂ.૧૦ લાખના આઈ.ટી. રિફંડ વાઉચરની વસૂલાતને કારણે જમા થયેલી રકમ ઉપાડી લેવા માટે આરોપી દ્વારા કરવામાં આવેલા પ્રયત્નો.

(૯) આરોપીની ઓળખ અંગે કોઈ શંકા કે ગેરઓળખનો પ્રશ્ન ઊભો થતો નથી અને બેંકમાં તેણે પોતાને શ્રી જે.આર. વ્યાસ તરીકે રજૂ કરનાર વ્યક્તિ તરીકે તેની ઓળખ કરવામાં આવી છે.

(૧૦) ફરિયાદ પક્ષે તમામ પરિસ્થિતિઓની સાંકળ સંતોષકારક રીતે સ્થાપિત કરી છે, જે દોષિતતા અને દોષિત વ્યક્તિ વચ્ચેની કડી સ્થાપિત કરવા તેમજ ગુનાહિતતા સાબિત કરવા માટે પૂરતી છે.

૨૮. આ બાબત વિવાદનો વિષય નથી કે સંબંધિત સમયમાં આરોપી જાહેર સેવક હતો અને જ્યારે એવું જણાયું કે ફરિયાદ પક્ષે દર્શાવેલ પરિસ્થિતિઓ સંશયથી પડે

સાબિત થઈ ગઈ છે, ત્યારે આરોપીનું વર્તન ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૬૧ ના અથ માં ગુનાહિત દુર્વર્તન કહેવાય તેમજ જૂના અધિનિયમની કલમ ૫(૧)(ડી) હેઠળ દંડનીય બનાવવામાં આવેલ દુર્વર્તન પણ કહેવાય.

૨૯. આ સત્ય છે કે સીબીઆઈમાં નોંધાયેલ પ્રારંભિક ફરિયાદમાં શ્રી બીકે શાહ અને શ્રી એચડી પરમાર નામના અન્ય બે વ્યક્તિઓને આરોપી તરીકે નામિત કરવામાં આવ્યા હતા અને ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૬૯ હેઠળ કોઈ ઔપચારિક અહેવાલ નથી અને શ્રી ડીએફ અમીન દ્વારા દર્શાવ્યા મુજબ, કેટલાક સાક્ષીઓનું અદાલતમાં સાક્ષી તરીકે પરીક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે અથવા ઓછામાં ઓછું તેમના નિવેદનો સીબીઆઈ દ્વારા નોંધવામાં આવવા જોઈએ હતા, જેમ કે પી.ડબલ્યુ. ચેતન પટેલના સગા મહેન્દ્ર પટેલ અને પી.ડબલ્યુ. શ્રી આરએમ ડેવના મિત્ર, અને અદાલતે શ્રી અમીન દ્વારા પુરાવામાંથી દર્શાવવામાં આવેલા છિદ્રો તથા તપાસ એજન્સીએ અપનાવેલી પદ્ધતિનો વિચાર કરવો પડશે. અદાલતે સ્પષ્ટપણે આ નિર્ધારિત કરવું પડશે કે તપાસ એજન્સીની તરફથી અન્યાયીપણાનો કોઈ તત્વ અનુમાનિત થાય છે કે નહીં અને તેનો શું પ્રભાવ છે.

૩૦. શ્રી રવાણી, વિદ્વાન વકીલ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલી દલીલોને સ્વીકારીને, શ્રી દેસાઈ, વિદ્વાન સરકારી વકીલે રજૂ કર્યું છે કે, આરોપી તરફથી

હાજર રહેલા શ્રી અમીને દર્શાવેલી કથિત ખામીઓ, વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે નોંધેલ દોષિત ઠેરવવાના આદેશના ગુણદોષના મૂળ સુધી પહોંચતી નથી. દોષિત ઠેરવવાના આદેશની મૂલવણી કરતી વખતે, આ અદાલતે પડકારની વ્યાપ્તિની બહાર જવું જોઈએ નહીં. અપીલકર્તાએ પોતાની દોષિત ઠેરવણીને પડકારેલી છે અને જો અદાલતને એવું જણાય કે તે મક્કમ કારણો પર આધારિત છે તથા વિવિધ પરિસ્થિતિઓ અને તેમના વચ્ચેની સંપૂર્ણ કડીના આધારે આરોપીનો ગુનાની સાથે સંબંધ સ્થાપિત થાય છે, તો માત્ર શ્રી ચેતન પટેલ અથવા શ્રી આર.એમ. દવે અથવા બંનેના કથિત સંડોવણી અંગેની શંકા આરોપીને મદદરૂપ થશે નહીં અને અંતે, જ્યારે સંતોષકારક રીતે સ્થાપિત થાય છે કે આઈટી વિભાગના કર્મચારી તરીકે આરોપીએ વિભાગને છેતરવાના હેતુથી ખરેખર બનાવટીકરણ કર્યું હતું, ત્યારે તેના દોષિત હોવાના નિષ્કર્ષને પલટવો જોઈએ નહીં અને કોઈએ પણ સફળતાપૂર્વક રક્ષા ઉપાડી નથી અથવા આરોપી તેમાં નિષ્ફળ ગયો હતો, તે કારણે તેને તેના દ્વારા કરાયેલા ફોજદારી દુરાચરણ અને અન્ય ગુનાઓમાંથી મુક્તિ મળી શકે નહીં.

૩૧. અદાલત સમક્ષ રજૂ થયેલ પરસ્પર વિરોધી દલીલો અને પુરાવાની મૂલવણી કરતાં તથા શ્રી અમીન તેમજ શ્રી રવાણી દ્વારા ઉદ્દેખિત વિવિધ દસ્તાવેજોને ધ્યાનમાં લેતાં, અદાલત સમક્ષ રજૂ કરાયેલા મુદ્દાઓનું પુનરાવર્તન કરવું આવશ્યક નથી અને તપાસવામાં આવેલા સાક્ષીઓના પુરાવા અંગે કરવામાં

આવેલી ટિપ્પણીઓ કથિત વિરોધાભાસો, વિરોધાભાસ સ્વરૂપની બાદબાકીઓ અથવા બચાવ પક્ષ દ્વારા કરાયેલા ફેરફારો પર આધારિત નથી. તેથી, આ સાક્ષીઓના વર્ણનનો સાર પણ રજૂ કરવો જરૂરી નથી. દર્શાવવામાં આવેલા વિરોધાભાસો અથવા આ સાક્ષીઓ દ્વારા કરાયેલા મહત્વના સુધારા સ્વભાવતઃ મહત્વપૂર્ણ જણાતા નથી અને આ પાસું ઉપરોક્ત રીતે ઉલ્લેખિત માનનીય વકીલ શ્રી અમીન દ્વારા રજૂ કરાયેલી દલીલોના વિગતવાર વર્ણનમાંથી સ્પષ્ટપણે બહાર આવે છે. ૩૨(૧) આરોપી, ગુનાના આચરણના સમયગાળા દરમિયાન, અર્થાત્ ઓગસ્ટ ૧૯૮૬ અને સપ્ટેમ્બર ૧૯૮૬ વચ્ચે, અમદાવાદ શહેરના વર્તુળ:૩ ના વોર્ડ-સીમાં અપર ડિવિઝન કલાર્ક (ચુડીસી) તરીકે ફરજ બજાવતો હતો. પુરાવાથી તથા આરોપી દ્વારા કરવામાં આવેલ કબૂલાતથી એ સ્થાપિત થાય છે કે તેનું કાર્યસ્થળ એ જ ઓરડામાં હતું જ્યાં ફરિયાદ પક્ષના અન્ય તપાસાયેલા સાક્ષીઓ, અર્થાત્ પી.ડબલ્યુ. શ્રી એએ પઠાણ, પી.ડબલ્યુ. શ્રી એમઆર જામ્બુસરિયા, પી.ડબલ્યુ. એચડી પરમાર તેમજ અન્ય ચાર કર્મચારીઓ સાથે બેસાડવામાં આવ્યા હતા. એ જ ઓરડામાં વોર્ડ:સીના ચાર કલાર્ક અને વોર્ડ:એના ચાર કલાર્ક બેસાડવામાં આવ્યા હતા. પી.ડબલ્યુ. શ્રી બીકે શાહ વોર્ડ:એ માટે આવકવેરા અધિકારી હતા અને પી.ડબલ્યુ. એચડી પરમાર શ્રી બીકે શાહની નીચે કાર્યરત હતા. નિશ્ચિતપણે, તપાસ એજન્સીએ વિભાગ દ્વારા કરવામાં આવેલી બેસવાની વ્યવસ્થા દર્શાવતો કોઈ નકશો, જેમાં આ બધા કલાર્કો અને મુખ્યત્વે ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા તપાસાયેલા સાક્ષીઓ બેસાડવામાં આવ્યા હતા, રજૂ કર્યો

નથી અને તેથી આ મુદ્દે ચોક્કસ ટિપ્પણી કરવી શક્ય નથી; પરંતુ તપાસાયેલા સાક્ષીઓના મૌખિક પુરાવા મુજબ, આરોપીના કાર્યમેજ અને શ્રી એ એ પઠાણ વચ્ચેનું અંતર નગણ્ય હતું તે સ્પષ્ટ થાય છે. એ જ રીતે, પી.ડબલ્યુ. એચડી પરમાર અને શ્રી જામ્બુસરિયા આરોપી જ્યાં કામ કરતો હતો તે સ્થળની નજીકમાં જ બેસતા હતા. પુરાવા મુજબ, આ અંતર ત્રણ, ચાર કે પાંચ ફૂટથી વધુ ન હોવું જોઈએ, અર્થાત્ સ્ટાફના સભ્યો વચ્ચે પસાર થવા અને અવરજવર માટે છોડવામાં આવતું અંતર. કારણ કે આરોપીએ આ મુદ્દો પડકાર્યો છે કે ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષીઓને આરોપીના હસ્તાક્ષરનો પરિચય હતો, તેથી ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષીઓ અને આરોપીના કાર્યમેજો વચ્ચેનું અંતર અમુક હદ સુધી સંબંધિત બને છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે, જ્યારે એ જ વિભાગમાં કાર્યરત સહકર્મચારીના પુરાવાથી, સમાન વર્ગ અને હોદ્દા હેઠળના કાર્યકાળ દરમિયાન અને તે પણ એ જ ઓરડામાં સાથે બેસતા હોવાના સંદર્ભમાં વાત બહાર આવે, ત્યારે તે વધુ સંબંધિત બની જાય છે અને માનનીય નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે પુરાવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને પુરાવાના તે ભાગની આ પૃષ્ઠભૂમિમાં ચર્ચા કરી છે. તેથી, પડકારાયેલ ચુકાદાની મૂલવણી કરતી વખતે, અદાલત હકીકતોની અન્ય પૃષ્ઠભૂમિને અવગણવા સક્ષમ નથી. એ સાચું છે કે આવકવેરા વિભાગ પાસે આરોપીના સ્થાનિક ગુજરાતી ભાષામાં કોઈ નિર્વિવાદ હસ્તલેખ હતો તે દર્શાવતો કોઈ દસ્તાવેજી પુરાવો નથી અને આવા કોઈ નિર્વિવાદ ગુજરાતી હસ્તલેખ તપાસ એજન્સીએ વિભાગમાંથી પ્રાપ્ત કર્યા નથી. તેથી, ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષીઓની

તપાસ દરમિયાન, અને મુખ્યત્વે પી.ડબલ્યુ. શ્રી એએ પઠાણ અને શ્રી જામ્બુસરિયા, જેઓએ એવું જણાવ્યું હતું કે તેમણે આરોપીને ગુજરાતીમાં લખતા જોયો હતો અને આરોપીએ પોતે લખેલી કવિતાના પત્રકો તેમને બતાવ્યા હતા અને તેથી તેઓ આરોપીના ગુજરાતી હસ્તલેખની પણ ઓળખ કરી શકે છે, તે બાબતની મૂલવણી કરવી આવશ્યક હતી. આરોપીના ગુજરાતી હસ્તલેખ સાથે પરિચય હોવાનો દાવો કરતા આ સાક્ષીઓના નિર્વસ્ત્ર શબ્દોને સ્વીકારવું સલામત રહેશે કે નહીં, એ એક પ્રશ્ન હતો.

(૨) તેથી, પુરાવાના આ ભાગ પર આધાર મૂકતાં પહેલાં, અદાલત પી.ડબલ્યુ. ચેતન પટેલના પુરાવાનો વિચાર કરી શકે છે, કારણ કે આ સાક્ષી મુજબ, જે દિવસે શ્રી જે.આર. વ્યાસના નામે એસ/બી ખાતું ખોલવામાં આવ્યું હતું, તે દિવસે આરોપીએ પોતાને શ્રી જે.આર. વ્યાસ તરીકે રજૂ કર્યો હતો અને બેંકમાં તેની હાજરીમાં જ ખાતું ખોલવા માટેની તમામ ઔપચારિકતાઓ પૂર્ણ કરી હતી. દસ્તાવેજી નોંધમાં એવું આવ્યું નથી કે અરજીપત્રક અને ખાતું ખોલવાનું ફોર્મ તથા નમૂનાકાર હસ્તાક્ષર ફોર્મ ભરવા કહેવામાં આવ્યા ત્યારે આરોપી ક્યારેય બેંક પરિસર છોડીને ગયો હતો. આ પણ પુરાવામાં છે કે એ જ દિવસે રૂ.૨૦૦/- જમા કરવામાં આવ્યા હતા. સામાન્ય રીતે, અદાલત યોગ્ય રીતે એવો અનુમાન કાઢી શકે કે કોઈ વિશિષ્ટ યોજના ન હોય તો કોઈ બેંક “૦” બેલેન્સથી ખાતું ખોલતી નથી. પુરાવામાં છે અને આ મુદ્દે કોઈ વિવાદ નથી કે તા.

૧૩.૦૮.૧૯૮૬ના રોજ ખોલવામાં આવેલા શ્રી જે.આર. વ્યાસના એસબી એ/સીમાં રૂ.૨૦૦/- જમા કરવામાં આવ્યા હતા અને ફરિયાદ પક્ષનું કહેવું છે કે પે-ઇન સ્લીપમાં તેમજ ખાતું ખોલવાના ફોર્મમાં દર્શાવેલી વિગતો આરોપીના હસ્તલેખમાં છે. શ્રી ચેતન પટેલે જણાવ્યું છે કે તેણે આરોપીને લખતા જોયો હતો. યોગ્ય અંતરેથી કોઈ વ્યક્તિને લખતા જોવું એ પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૪૫ની યોજના મુજબ સ્થાપિત કરવાની હોય તેવી તે વ્યક્તિના હસ્તલેખ અંગેની ઓળખાણ કહી શકાય નહીં, તે સાચું છે, પરંતુ બેંક ખાતું ખોલવા માટે ખાતું ખોલવાના ફોર્મ વગેરેમાં આરોપીને લખતા જોયા હોવાનો પી.ડબલ્યુ. ચેતન પટેલનો પુરાવો અદાલત અવગણી શકે તેમ નથી. મૂળ ખાતું ખોલવાનું ફોર્મ જમ કરીને રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. એ જ રીતે, નાણાં પે-ઇન સ્લીપ પણ નોંધમાં છે. અદાલત પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ હેઠળ ખાતું ખોલવાના ફોર્મમાં તેમજ પે-ઇન સ્લીપમાં આવેલ હસ્તલેખોની યોગ્ય રીતે સરખામણી કરી શકે છે. નીચલી અદાલત સમક્ષ કે આ અદાલત સમક્ષ એવો દલીલ કરવામાં આવ્યો નહોતો કે ખાતું ખોલવાના ફોર્મ અને નાણાં પે-ઇન સ્લીપમાં આવેલ હસ્તલેખો અને વિગતોમાં મૂળભૂત ફરક છે અને તે અલગ-અલગ વ્યક્તિઓના છે. અદાલત એ બાબતે સચેત છે કે પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૭૩ હેઠળ અદાલતને પ્રાપ્ત અધિકારક્ષેત્રનો ઉપયોગ કરતી વખતે અધ્યક્ષ અધિકારીએ પોતાને નિષ્ણાતની ખુરશીમાં બેસાડી દેવું નહીં, પરંતુ કેટલીક બાબતોમાં અદાલત માટે હસ્તલેખોની સરખામણી કરવી શક્ય હતી. કેટલાક પ્રસંગોએ

સમાન હસ્તલેખો એટલા નોંધપાત્ર હોય છે કે સામાન્ય વ્યક્તિ પણ એવો અંદાજ મૂકી શકે. તેથી, આરોપીના સહકર્મચારી દ્વારા આરોપીના ગુજરાતી હસ્તલેખ અંગેની પોતાની ઓળખાણ વિશે આપેલા મૌખિક વર્ણનનું મૂલવણી કરતી વખતે, બેંકમાંથી જમ કરાવેલા દસ્તાવેજોમાં આવેલ ગુજરાતી હસ્તલેખોને સાબિત કરવા માટેનો પુરાવાનો સમૂહ અદાલતને મદદરૂપ થઈ શકે છે. તેથી, આરોપીના કહેવાતા ગુજરાતી હસ્તલેખ અંગેના પ્રશ્નિત દસ્તાવેજો વિશે સહકર્મચારીઓના માત્ર નિર્વસ્ત્ર શબ્દો સિવાય નોંધમાં કંઈ નથી એવું આ અદાલત માટે કહેવું મુશ્કેલ છે.

૩૩(૧) આ સંબંધમાં નીચલી અદાલતે કરેલી ચર્ચા અંગે ટિપ્પણી કરતાં, પ્રશ્નિત દસ્તાવેજો સંબંધે હસ્તલેખ નિષ્ણાત દ્વારા રજૂ કરાવેલા મૌખિક તેમજ અભિપ્રાય પુરાવાનો વિચાર કરવો આવશ્યક છે. આ તબક્કે અન્ય કેટલાંક પુરાવાના એક ભાગની ચર્ચા કરવી પણ જરૂરી બને છે, કારણ કે આરોપી વિરુદ્ધની પરિસ્થિતિઓમાંની એક એ છે કે તેને બે મહત્વના પ્રશ્નિત દસ્તાવેજો, અર્થાત્ આઈ.ટી. રિફંડ વાઉચર બુક અને એડવાઈસ બુક, સુધી પહોંચ હતી. જ્યારે પુરાવામાં છે કે આરોપી જે ઓરડામાં બેસતો હતો તે જ ઓરડામાં બેસતા ચાર ક્લાર્કોમાંથી કોઈ વહેલો આવે, અથવા ચાવીઓ પર વાસ્તવિક નિયંત્રણ ધરાવતા પી.ડબલ્યુ. શ્રી એચ.ડી. પરમાર કચેરીમાં મોડા પહોંચે, અથવા તેઓ રજા પર હોય, ત્યારે વોર્ડ:એના અન્ય ક્લાર્કોને તાળું-ચાવીની સુવિધાવાળી

કબાટ સુધી સહેલાઈથી પહોંચ હતી, ત્યારે યોગ્ય રીતે એવો અનુમાન કાઢી શકાય કે એ જ ઓરડામાં બેસનાર કોઈપણ વ્યક્તિને તે ડ્રોઅર સુધી પણ પહોંચ હોઈ શકે, જેમાં કબાટની ચાવીઓ રાખવામાં આવતી હતી અને જે પી.ડબલ્યુ. શ્રી એચ.ડી. પરમારના હવાલે હતું. મૌખિક પુરાવામાં પણ નથી અને અન્ય કોઈ રીતે નોંધમાં પણ આવ્યું નથી કે એફ.આઈ.આર.માં એક વખત શંકાસ્પદ તરીકે નામિત થયેલા શ્રી એચ.ડી. પરમાર પોતે વાપરતા પોતાના ટેબલના ડ્રોઅરને તાળું મારતા હતા. પી.ડબલ્યુ. એચ.ડી. પરમારના પુરાવાને પૂરતું સમર્થન આપતો વિશ્વસનીય પુરાવો છે કે તેઓ પોતાના સહકર્મચારીઓને સુવિધા રહે તે માટે કબાટની ચાવીઓ ડ્રોઅરમાં રાખતા હતા, જેથી તેઓ કચેરીએ મોડા પહોંચે અથવા રજા પર હોય તોય તેમના સહકર્મચારીઓને પહોંચ મળી રહે અને કામ ચાલુ રાખી શકે. આઈ.ટી. રિફંડ વાઉચર બુક અને એડવાઈસ બુકના એક-એક પાનાં, બેંકમાં કિલચેરેન્સ માટે રજૂ કરવામાં આવ્યા તેના પૂર્વે કોઈપણ સમયે બુકમાંથી કાઢવામાં આવ્યા હોઈ શકે. તે તા. ૧૩.૦૮.૧૯૮૬ પછી અને બેંકમાં જમા કરાવ્યાની તારીખ પહેલાંનું પણ હોઈ શકે, અથવા તા. ૧૩.૦૮.૧૯૮૬ પહેલાંનું પણ હોઈ શકે. આવી પરિસ્થિતિમાં, આ બે પાનાં મૂળ બુક્સમાંથી કયા દિવસે કાઢવામાં આવ્યા હતા તે અંગે ફરિયાદ પક્ષે નિર્વિવાદ સ્વરૂપનો પુરાવો રજૂ કરવો જોઈએ એવી અપેક્ષા અદાલતે રાખવી જોઈએ નહીં. આશરે ૫૦ ચલણી નોટોના જથ્થામાંથી, ધારીએ કે, ક્રમવાર સિરિયલ નંબરથી બંધાયેલ એવી નોટોમાંથી કોઈ એક નોટ કાઢી લે, તો ચલણી નોટો વાપરનાર વ્યક્તિ એ ખાસ

નંબર સુધી પહોંચે અને વપરાતી નોટોની સંખ્યા અંગે ખાસ સાવચેત હોય ત્યારે જ એ બાબત ધ્યાનમાં આવી શકે. તેથી, માત્ર એટલા કારણો કે શ્રી એચ.ડી. પરમારને બે કિંમતી દસ્તાવેજોની બુક્સ સોંપવામાં આવી હતી, શ્રી પરમાર વિરુદ્ધ કોઈ નિર્વિવાદ પરિસ્થિતિના અભાવે, જે શ્રી પરમાર વિરુદ્ધ ગણાવી શકાય, અદાલત માટે શ્રી એચ.ડી. પરમાર વિરુદ્ધ અનુમાન કાઢવું શક્ય ન હતું.

(૨) શ્રી રવાણી દ્વારા યોગ્ય રીતે દલીલ કરવામાં આવી છે અને જેમ અગાઉ ચર્ચાયેલ છે, તેમ તપાસ એજન્સીને ઉચિત રીતે બહિષ્કરણના સિદ્ધાંતનો આશ્રય લેવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર છે. એવું કહેવું ખોટું નહીં બને કે દરેક બાબત અદાલત પર છોડી દેવી જોઈએ અને તપાસ દરમિયાન પોલીસએ કોઈપણ શંકાસ્પદ વ્યક્તિને પોતાની પકડમાંથી છોડવી જોઈએ નહીં અથવા છોડીને શકે નહીં. સી.બી.આઈ. દ્વારા એકત્રિત કરાયેલા અને નીચલી અદાલતમાં રજૂ કરાયેલા પુરાવા મુજબ શ્રી બી.કે. શાહ અને શ્રી એચ.ડી. પરમાર આઈ.ટી. રિફંડ વાઉચર બુક અને એડવાઈસ બુકની દેખરેખ અને સંભાળ માટે સીધી રીતે જવાબદાર હતા તેવું પ્રગટ થાય છે. તેથી, આ બે સાક્ષીઓ એટલે કે પી.ડબલ્યુ. શ્રી બી.કે. શાહ અને પી.ડબલ્યુ. શ્રી એચ.ડી. પરમારને આ બંને પુસ્તકો સુધી પહોંચ હતી, પરંતુ અદાલતે એવું કહેવું યોગ્ય રહેશે કે આ બંને વ્યક્તિઓને તે વ્યક્તિઓની શ્રેણીમાં મૂકી શકાય જેઓને આ પુસ્તકો વાપરવાની સત્તા આપવામાં આવી હતી. તેથી, સ્વાભાવિક રીતે તપાસ એજન્સીનું ધ્યાન તે

વ્યક્તિઓ પર પણ કેન્દ્રિત થવું જોઈએ જેઓને આ બંને પુસ્તકો સુધી પહોંચ હતી. નોંધપાત્ર રીતે રેકૉર્ડ પરથી એવું બહાર આવે છે કે જે રૂમમાં શ્રી એચ.ડી. પરમાર બેઠા હતા તે રૂમમાં બેઠેલી દરેક વ્યક્તિને આ બે પુસ્તકો સુધી પહોંચ હતી. શ્રી આર.એમ. દવે તે રૂમમાં બેઠા હતા કે નહીં તેનો સ્પષ્ટ પુરાવો નથી, પરંતુ જો સમગ્ર પુરાવાને એકત્રિત રીતે વાંચવામાં આવે, તો એક શ્રી કિરીટ શેઠ, પી.ડબલ્યુ. શ્રી જંબુસારિયા, પી.ડબલ્યુ. શ્રી એ.એ. પાઠણ, પી.ડબલ્યુ. શ્રી એચ.ડી. પરમાર, એક શ્રી બી.એસ. પરમાર, એક મહિલા લિપિક સુશ્રી રોઝી અને શ્રી કે.એસ. મહેતા, આરોપી સાથે, તે રૂમમાં બેઠા હતા. શ્રી આર.એમ. દવે તે રૂમમાં નહોતા જેમાં આ પુસ્તકો રાખવામાં આવતા હતા. અદાલત માટે આ બાબત પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું આવશ્યક છે કે આઈ.ટી. વિભાગમાં સેવા આપતા વ્યક્તિ તરીકે તેમનું વર્તન અને અન્ય જવાબદારીઓ શું હતી, કારણ કે મૌખિક દલીલો દરમિયાન શ્રી અમીને ગુનામાં શ્રી દવેને સંડોવવામાં ન લેવાયા હોવાના આધારે શંકાનો વાદળ ઊભો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એ સાચું છે કે રૂમમાં બેઠેલી અન્ય વ્યક્તિઓ એટલે કે શ્રી એ.એ. પાઠણ અથવા શ્રી જંબુસારિયાના હસ્તલેખો ન તો તપાસ એજન્સીએ લીધા હતા અને ન તો પરીક્ષણ માટે મોકલ્યા હતા, પરંતુ જ્યારે તપાસ એજન્સી માટે નકારાત્મક પુરાવો રજૂ કરવો જરૂરી અથવા અન્યથા આવશ્યક બને, ત્યારે જ એવો વ્યાયામ જરૂરી ગણાય. મુખ્ય શંકાસ્પદોને સામાન્ય રીતે પ્રથમ તપાસના જાળમાં લાવવામાં આવે છે અને જો તપાસ એજન્સી આવા તમામ અથવા કોઈ એક શંકાસ્પદ

વિરુદ્ધ ગુનાસૂચક પુરાવો એકત્રિત કરવામાં સફળ થાય, તો શ્રી અમીન દ્વારા આડકતરી રીતે સૂચવવામાં આવેલા પ્રમાણે નકારાત્મક પુરાવો એકત્રિત કરવો આવશ્યક રહેતો નથી. શ્રી બી.કે. શાહના હસ્તલેખો લેવામાં આવ્યા હતા અને વિશ્લેષણ માટે મોકલવામાં આવ્યા હતા અને ઉપર ચર્ચા મુજબ સંતોષકારક રીતે સ્થાપિત થાય છે કે પ્રશ્નિત દસ્તાવેજો એટલે કે રૂપિયા ૧૦ લાખના આઈ.ટી. રિફંડ વાઉચર અને આ જ વાઉચર બાબતની આઈ.ટી. એડવાઈસ, જે આર.બી.આઈ.ને મોકલવામાં આવી હતી, તેમાં શ્રી બી.કે. શાહના નામે દેખાતી સહી શ્રી બી.કે. શાહના હસ્તલેખમાં નથી. શ્રી એ.એ. પાઠણ અથવા શ્રી જંબુસારિયા અથવા શ્રી બી.કે. શાહને, આ પુસ્તકોની કસ્ટડી સોંપવામાં આવેલા શ્રી એચ.ડી. પરમારને છોડીને, આરોપીને ખોટી રીતે સંડોવવાનો કોઈ કારણ ન હતું. પી.ડબલ્યુ. શ્રી બી.કે. શાહને એવો સૂચન પણ કરવામાં આવ્યો નથી કે પોતાના અધિનસ્ત શ્રી એચ.ડી. પરમારને બચાવવા માટે આરોપીને બલિનો બકરો બનાવવામાં આવ્યો છે. તેના વિપરીત, આરોપીનો દાવો એવો છે કે શ્રી બી.કે. શાહ અને શ્રી એચ.ડી. પરમાર વચ્ચે કેટલાક મતભેદ હતા અને તે એટલે કે આરોપી શ્રી બી.કે. શાહનો ખાસ માન્ય હતો અને તેથી શ્રી બી.કે. શાહ આરોપીને પોતાના કબ્જામાં લેવા ઈચ્છતા હતા. આવી પરિસ્થિતિમાં તપાસ એજન્સીને શ્રી એચ.ડી. પરમારના હસ્તલેખો એકત્રિત કરવાની જરૂર નહોતી. તપાસ અધિકારીએ શ્રી એચ.ડી. પરમારના નમૂનાકીય તેમજ નિર્વિવાદ હસ્તલેખો પણ તપાસ માટે મોકલ્યા હતા અને અભિપ્રાય ઘડતી વખતે તેઓને

ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યા હતા. સી.બી.આઈ.નો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય હતો કે મહત્વપૂર્ણ દસ્તાવેજો પર શ્રી બી.કે. શાહની સહી નથી. અન્યથા, શ્રી એચ.ડી. પરમારે આ બે દસ્તાવેજો પર શ્રી બી.કે. શાહની સહી ગુપ્ત રીતે મેળવી હોય તેવી સંભાવના હતી. શ્રી એચ.ડી. પરમાર કોઈ ત્રીજા વ્યક્તિની મદદથી આ બે દસ્તાવેજો પર શ્રી બી.કે. શાહની સહી ફૂટરચના કરીને આર.બી.આઈ. તેમજ આઈ.ટી. વિભાગ સાથે છેતરપિંડી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોઈ શકે કે નહીં, તે એક પ્રશ્ન બની શકે અને એ સાચું છે કે આ મુદ્દાની માનનીય નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે વિગતવાર ચર્ચા કરી નથી, પરંતુ એવી કલ્પના કોઈ વજન ધરાવતી નથી, કારણ કે ઉપરોક્ત પ્રશ્નિત દસ્તાવેજો પરના હસ્તલેખો સાથે તેમજ બેંકમાંથી કબજે કરાયેલા દસ્તાવેજો પરના હસ્તલેખો સાથે વર્તમાન આરોપીને જોડતો અન્ય વિશ્વસનીય પુરાવો ઉપલબ્ધ છે. માનનીય નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશનો નિષ્કર્ષ માત્ર હસ્તલેખ નિષ્ણાતના અભિપ્રાય પર આધારિત નથી. અંતે, એ સાચું છે કે માત્ર અભિપ્રાય આધારિત પુરાવો પોતે જ નબળો પુરાવો ગણાય છે અને હસ્તલેખ નિષ્ણાત દ્વારા લાગુ કરવામાં આવતું વિજ્ઞાન અંગુઠાની છાપ અથવા ડી.એન.એ. પરીક્ષણના વિજ્ઞાન જેવું સંપૂર્ણ વિજ્ઞાન નથી, પરંતુ અંતે તે વિજ્ઞાન તો છે જ અને વૈજ્ઞાનિક સહાયનો આશ્રય લેતી વખતે, પૂર્ણતાની નજીક ન પહોંચતા એવા નિષ્કર્ષને સ્વીકારતા પહેલાં, અદાલતે હસ્તલેખ નિષ્ણાતના અભિપ્રાયને સમર્થક પુરાવા તરીકે ઉપયોગમાં લેતા પહેલાં વિશ્વસનીય સ્વરૂપનો કંઈક પુરાવો મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેથી,

આરોપી વિરુદ્ધ રજૂ કરાયેલા પુરાવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતાં, આ બે પુસ્તકો સુધી આરોપીને પહોંચ હતી તે પરિસ્થિતિ મહત્ત્વ ધારણ કરે છે. પી.ડબલ્યુ. શ્રી એચ.ડી. પરમારે કહ્યું મુજબ આરોપીને કબાટ સુધી કે ડ્રોઅરમાં રાખવામાં આવતી ચાવીઓ સુધી કોઈ પહોંચ નહોતી અને ખાલી પ્રારૂપો ધરાવતા આ બે પુસ્તકોમાં, જેને મૂલ્યવાન સુરક્ષા દસ્તાવેજમાં પરિવર્તિત કરી શકાય, તેમાં કોઈ ગેરરીતિ થઈ નથી અને તેથી માત્ર આ દસ્તાવેજોની જવાબદારી સોંપવામાં આવેલી વ્યક્તિને જ તેના ફોજદારી દુરુપયોગ માટે જવાબદાર ઠેરવી શકાય, એવી શ્રી અમીનની દલીલ અદાલત સ્વીકારી શકે તેમ નથી.

૩૪(૧) ફરિયાદ પક્ષે આરોપી વિરુદ્ધ મૂકેલી બીજી પરિસ્થિતિ એ છે કે આરોપીએ પોતાને શ્રી જે.આર. વ્યાસ તરીકે રજૂ કરીને બેંકમાં ખાતું ખોલાવ્યું હતું અને આ બેંક ખાતું ખોલાવવાનો આશય રૂપિયા ૧૦ લાખના ફૂટરચિત આઈ.ટી. રિફંડ વાઉચરને જમા કરવાનો હતો. ફરિયાદ પક્ષનું કર્તવ્ય હતું કે તે શંકાતીત રીતે સ્થાપિત કરે કે શ્રી જે.આર. વ્યાસના નામે એસ.બી. ખાતા નં. ૩૮૬૩ ખોલાવનાર વ્યક્તિ અન્ય કોઈ નહીં પરંતુ આરોપી પોતે જ હતો અને આ વ્યવહાર સાબિત કરવા ફરિયાદ પક્ષે પી.ડબલ્યુ. શ્રી આર.એમ. દવે, પી.ડબલ્યુ. શ્રી ચેતન પટેલ, પી.ડબલ્યુ. શ્રી નટવર પટેલ અને પી.ડબલ્યુ. શ્રી પીયૂષ વ્યાસની તપાસ કરી છે. નિશ્ચિતપણે, ન્યાયબાહ્ય સ્વીકારોક્તિને નીચલી અદાલતે માન્ય રાખી નથી, પરંતુ ફરિયાદ પક્ષનું કહેવું છે કે બેંકના મેનેજર સમક્ષ પણ આરોપીએ

સ્વીકાર્યું હતું કે બેંકમાં પોતાને શ્રી જે.આર. વ્યાસ તરીકે રજૂ કરનાર વ્યક્તિ તે પોતે જ હતો. તેથી, જો ન્યાયબાહ્ય સ્વીકારોક્તિને અવગણવામાં આવે, તો અદાલત માટે ઉપરોક્ત સાક્ષીઓનો પુરાવો તમામ દૃષ્ટિકોણથી આ નિષ્કર્ષે પહોંચવા પૂરતો છે કે નહીં તેની મૂલવણી કરવી શક્ય હતી કે એસ.બી. ખાતું આરોપીએ જ ખોલાવ્યું હતું અને તેણે પોતે શ્રી જે.આર. વ્યાસ હોવાનું દર્શાવ્યું હતું.

(૨) એ સત્ય છે કે શ્રી ચેતન પટેલ એક મહત્વના સાક્ષી છે, પરંતુ તેઓ એકમાત્ર સાક્ષી નથી કે મુખ્ય સાક્ષી પણ નથી. આ સંદર્ભનું પુરાવું સામૂહિક રીતે મૂલવી શકાય છે. આ ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી શ્રી ચેતન પટેલ બેંકના સંયુક્ત મેનેજિંગ ડિરેક્ટરના નજીકના સગા હતા અને તેમની ભૂમિકા અમુક અંશે શંકાસ્પદ જણાય છે. શ્રી ચેતન પટેલના જુવાનીના સાદા વાંચનથી એવો આભાસ ઊભો થઈ શકે કે કદાચ તેઓ સાચી હકીકત ઉજાગર કરતા નથી, અન્યથા તેઓ તે વ્યક્તિનું નામ આપી શક્યા હોત અથવા તે વ્યક્તિની ઓળખ કરી શક્યા હોત જેણે આરોપીને શ્રી જે.આર. વ્યાસ તરીકે ઓળખાણ આપનાર વ્યક્તિ તરીકે સહી કરી હતી. અદાલત માટે ખાતું ખોલવાના ફોર્મમાં ઓળખાણ આપનારની સહી વાંચવી શક્ય છે અને તે સહીમાં અટક “પટેલ” વાંચનીય છે, પરંતુ બચાવ પક્ષના વકીલ દ્વારા શ્રી ચેતન પટેલને એવો સૂચન કરવામાં આવ્યો નથી કે ઓળખાણ આપનારની સહીનું હસ્તલેખન આ સાક્ષી, અર્થાત્ ફરિયાદ

પક્ષના સાક્ષી ચેતન પટેલનું જ હસ્તલેખન છે. પુરાવામાં એવું છે કે આરોપી પાસે કેનરા બેંકમાં એક એસ.બી. ખાતું હતું અને ઓછામાં ઓછું એલિસબ્રિજ કો.ઓપ. બેંકની ઉસ્માનપુરા શાખા આરોપીના નિવાસસ્થાનથી સૌથી નજીકની કો.ઓપ. બેંક નહોતી.

(૩) ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી નં. ૧૩ શ્રી આર.એમ. દવેના પુરાવામાં એવું છે કે ઓગસ્ટ ૧૯૮૬ના મહિનામાં આરોપી તેમની સાથે એ જ આવકવેરા વોર્ડમાં ઉપર વિભાગીય લિપિક તરીકે ફરજ બજાવતો હતો અને તેણે તેમને જણાવ્યું હતું કે તેને એલિસબ્રિજ કો.ઓપ. બેંકમાં ખાતું ખોલાવવું છે. આ શ્રી આર.એમ. દવે ઓળખતા હતા એવા એક શ્રી ચેતન પટેલ, જે ઉક્ત બેંકમાં ફરજ બજાવતા હતા. તા. ૧૩.૦૮.૧૯૮૬ના રોજ સવારે તેઓ બેંકના પ્રવેશદ્વાર પાસે શ્રી ચેતન પટેલની રાહ જોઈ રહ્યા હતા અને આશરે સવારે ૧૦.૧૦ વાગ્યે શ્રી ચેતન પટેલ ત્યાં આવ્યા જ્યાં તેઓ ઊભા હતા. શ્રી દવેએ આરોપીને શ્રી ચેતન પટેલ સમક્ષ તેમના મિત્ર તથા આઈ.ટી. વિભાગમાં સહકર્મચારી તરીકે ઓળખાણ કરાવી. શ્રી ચેતન પટેલને શ્રી દવેએ વિનંતી કરી કે તેમનો મિત્ર, અર્થાત્ આરોપી, બેંકમાં ખાતું ખોલાવવા માંગે છે અને તેથી તેઓ ભલામણ કરવા તથા ઓળખાણ કરાવવા તેની સાથે આવ્યા છે. જોકે, આ સાક્ષી શ્રી દવેને કચેરીમાં થોડું કામ હોવાથી, તેઓ બેંકમાંથી નીકળી ગયા અને ત્યારબાદ આરોપી શ્રી ચેતન પટેલ સાથે બેંકમાં પ્રવેશ્યો. આ જ સાક્ષીનું ઉક્ત બેંકની એ જ શાખામાં બચત ખાતું

હતું. શ્રી દવેના જણાવ્યા અનુસાર, તેઓ છેલ્લા પાંચ વર્ષથી શ્રી ચેતન પટેલને ઓળખતા હતા અને તેમને ખબર હતી કે શ્રી ચેતન પટેલના મામા શ્રી વિષ્ણુભાઈ પટેલ ઉક્ત બેંકમાં સંયુક્ત નિયામક હતા. જિરહમાં આ સાક્ષીએ જણાવ્યું કે તા. ૧૩.૦૮.૧૯૮૬ના લગભગ ૧૦ દિવસ પૂર્વે અથવા થોડા દિવસો પહેલાં, તેમણે પહેલેથી જ શ્રી ચેતન પટેલને જાણ કરી હતી કે તેમના એક સહકર્મચારી અને મિત્રને તેમની બેંકની એ જ શાખામાં ખાતું ખોલાવવું છે. તેથી, એવો અનુમાન કાઢી શકાય કે એલિસબ્રિજ કો.ઓપ. બેંક, ઉસ્માનપુરા શાખામાં ખાતું ખોલાવવાની ચર્ચા ઓગસ્ટ ૧૯૮૬ના પ્રારંભમાં અથવા જુલાઈ ૧૯૮૬ના છેલ્લાં દિવસોમાં થઈ હશે. આ સાક્ષી શ્રી દવેનું વર્તન અને એ જ કચેરી તથા વોર્ડમાં તેમની હાજરી, જ્યાં આરોપી ફરજ બજાવતો હતો, તેના અંગે આરોપી તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલ શ્રી ડી.એફ. અમીને ટિપ્પણી કરી છે અને આ સાક્ષીને સહષડયંત્રકારી અથવા જાળસાજી તથા આચરાયેલા ગુનાહિત કૃત્ય માટે જવાબદાર આરોપી વ્યક્તિ તરીકે સામેલ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, પરંતુ નોંધપર પૂરતા પ્રમાણમાં એવું સામે આવ્યું છે કે આરોપીના કહેવા પરથી બેંકમાં બચત ખાતા નં. ૩૮૬૩ ખોલવામાં આવ્યું હતું અને ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી શ્રી આર.એમ. દવે દ્વારા આરોપીની ઓળખાણ શ્રી ચેતન પટેલ સાથે કરાવવામાં આવી હતી. શ્રી આર.એમ. દવેએ આરોપીને શ્રી ચેતન પટેલ સાથે બેંકમાં પ્રવેશતા જોયો હતો અને એ દર્શાવતું દસ્તાવેજી પુરાવું છે કે આરોપીનું બચત ખાતું તા. ૧૩.૦૮.૧૯૮૬ના રોજ બેંકમાં ખોલવામાં આવ્યું હતું. તા.

૧૩.૦૮.૧૯૮૬ના રોજ આરોપી રજામાં હતો કે નહીં તે દર્શાવતું કોઈ દસ્તાવેજ પુરાવું નથી, કારણ કે આઈ.ટી. વિભાગના કોઈ સાક્ષીએ આ પાસા પર પ્રકાશ પાડ્યો નથી. ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૩૧૩ હેઠળ નોંધાયેલા આરોપીના નિવેદનને નજીકથી વાંચીએ તો તેની બચાવ દલીલ એ પણ નથી કે તા. ૧૩.૦૮.૧૯૮૬ના રોજ તે ફરજ પર હતો અને તેણે તે દિવસે બેંકમાં પ્રવેશ પણ કર્યો નહોતો. અલબત્ત, આરોપીએ એ ઇનકાર કર્યો હતો કે તે જ વ્યક્તિ છે જેણે પોતાને શ્રી જે.આર. વ્યાસ તરીકે દર્શાવી વિવાદિત બચત ખાતું ખોલાવ્યું હતું. ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી શ્રી ચેતન પટેલના આંક ૪૧ પરના વર્ણનને ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી શ્રી આર.એમ. દવેના પુરાવાથી ઓછામાં ઓછું આ મુદ્દે પુષ્ટિ મળે છે કે આરોપીની ઓળખાણ શ્રી આર.એમ. દવે દ્વારા શ્રી ચેતન પટેલ સાથે કરાવવામાં આવી હતી. નીચલી અદાલત પાસે શ્રી ચેતન પટેલના એ પુરાવાને ફગાવી દેવાનું કોઈ કારણ ન હતું કે તેમણે તા. ૧૩.૦૮.૧૯૮૬ના રોજ આરોપીને ખાતું ખોલાવવામાં મદદ કરી હતી. અલબત્ત, એ ચર્ચાસ્પદ છે કે આ સાક્ષી શ્રી ચેતન પટેલને આરોપીએ કે ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી શ્રી આર.એમ. દવેએ કે બંનેએ ભ્રમિત કર્યા હતા, અથવા શ્રી ચેતન પટેલ આરોપીની વાસ્તવિક ઓળખ અંગે, એટલે કે તે શ્રી જે.આર. વ્યાસ નામની વ્યક્તિ નહોતો, તે બાબતે માહિતગાર હતા કે નહીં; અને શ્રી અમીને આ પાસા પર શંકાનો એવો જ છાયો ઉભો કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. છતાં પણ, સંતોષકારક રીતે સ્થાપિત થાય છે કે શ્રી જે.આર. વ્યાસના નામે બેંક ખાતું ખોલનાર વ્યક્તિ આરોપી જ હતો. દલીલાર્થે એમ માન્ય

રાખીએ કે શ્રી આર.એમ. દવે દ્વારા આરોપીને બેંકમાં ખાતું ખોલાવવાના હેતુથી અંદર લઈ જઈ ઓળખાણ કરાવવાને બદલે બેંકના પ્રવેશદ્વાર પરથી ગુપ્ત રીતે જતાં રહેવું, સમગ્ર ઘટનામાં શ્રી આર.એમ. દવેની કોઈક સંડોવણી હોવા અંગે શંકા ઉપજાવવા પૂરતું છે; નહિતર, તેઓ તે જ બેંક શાખાના ખાતાધારક હોવાને કારણે, તેઓ આરોપીની ઓળખાણ જાતે કરાવી શકતા, અથવા વધુમાં વધુ નામ વગેરે સાથે સંપૂર્ણ ઓળખાણ આપી શકતા. તેમ છતાં, તેનાથી આરોપીને કોઈ રીતે મદદ મળતી નથી. પુરાવામાં એવું છે કે ફક્ત કોઈ એક ખાતાધારક જ નવા ગ્રાહકના ખાતું ખોલાવવાના ફોર્મમાં “પરિચાયક” તરીકે ઓળખ આપી સહી કરી શકે. ખાતું ખોલાવવાના ફોર્મ પર સહી કરવામાં એક મિનિટથી વધુ સમય લાગ્યો હોત એમ નથી. શ્રી આર.એમ. દવેના હસ્તલેખોની નમૂનાઓ તપાસ એજન્સીએ લીધા હતા, પરંતુ તપાસ અધિકારીને જ શ્રેષ્ઠ રીતે જાણીતા કારણોસર નિષ્ણાતનો અભિપ્રાય માગવામાં આવ્યો નહોતો કે જેમાં અટક “પટેલ” સ્પષ્ટ વાંચી શકાય છે એવી સહી શ્રી આર.એમ. દવેના હસ્તલેખમાં છે કે નહીં. તેથી, અદાલત પાસે આ પ્રકારનું પુરાવાનું છાયાચિત્ર ઉપલબ્ધ નથી. શ્રી ચેતન પટેલ માટે શ્રી નટવરભાઈ પટેલ, સહાયક વ્યવસ્થાપકને જણાવવું સંભવ હતું કે ગ્રાહકની ઓળખાણ શ્રી આર.એમ. દવે દ્વારા તેમને કરાવવામાં આવી છે અને તેઓ શ્રી આર.એમ. દવેને લાંબા સમયથી ઓળખે છે. શ્રી આર.એમ. દવે બેંકની આ શાખાના ખાતાધારક છે અને તેથી આરોપીનું ખાતું ખોલવામાં કોઈ અચકાશો નથી. નહિતર, આ બાબત હકારાત્મક પુરાવાના સ્વરૂપમાં નોંધપર આવી શકી

હોત. તેના વિપરીત, શ્રી નટવર પટેલ- સહાયક વ્યવસ્થાપક તથા ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી શ્રી ચેતન પટેલના પુરાવામાંથી એવું બહાર આવે છે કે આરોપીએ ખાતું ખોલાવવાના હેતુથી તેની ઓળખાણ કરનાર વ્યક્તિના ખાતાની વિગતો લાવી આપશે એવી ખાતરી આપતા, અને શ્રી ચેતન પટેલ સ્ટાફ સભ્ય હોવા કારણે તેમના દ્વારા પણ ઓળખાણ થયેલી હોવાથી, આરોપીનું ખાતું ખોલવામાં આવ્યું હતું. જો શ્રી ચેતન પટેલનો આંક ૪૧ પરનો પુરાવો અને શ્રી નટવર પટેલનો આંક ૪૪ પરનો પુરાવો એકસાથે વાંચવામાં આવે, તો એવું બહાર આવે છે કે ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી શ્રી આર.એમ. દવે જ એ વ્યક્તિ હતા જેણે આરોપીની ઓળખાણ ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી શ્રી ચેતન પટેલ સાથે કરાવી હતી. શ્રી ચેતન પટેલ બેંકના સંયુક્ત વ્યવસ્થાપક નિયામકના ભાણેજ હોવાથી, આવકવેરા વિભાગને અને પરિણામે આર.બી.આઈ.ને છેતરવાનો પ્રયાસ કરનારી સંકળાયેલ વ્યક્તિઓએ કદાચ આ સાક્ષીની પસંદગી કરી હોઈ શકે. આ સાક્ષીએ જણાવ્યું છે કે શ્રી આર.એમ. દવે દ્વારા જેને તેમની ઓળખાણ કરાવવામાં આવી હતી તે વ્યક્તિએ બેંક ખાતું ખોલાવવાની કાર્યવાહી કરી હતી અને તે માણસ સમગ્ર સમય બેંકમાં હાજર હતો તથા તેણે ખાતું ખોલાવવાના ફોર્મમાં વિગતો લખતા તેને જોયો હતો. આ સાક્ષીના મુજબ, જુલાઈ ૧૯૮૬ના અંત ભાગમાં શ્રી દવેએ તેમને તેમના મિત્રને એક બેંક ખાતું ખોલાવવામાં મદદ કરવા કહ્યું હતું અને તા. ૧૩.૦૮.૧૯૮૬ પહેલાં તેઓ શ્રી દવેને ૪ થી ૫ પ્રસંગોએ મળ્યા હતા. સાક્ષીએ એવો દાવો કર્યો છે કે ખાતું ખોલાવનારનું નામ ક્યારેય તેમની સાથે

ચર્ચાચું કે જણાવાયું નહોતું, પરંતુ અદાલત પાસે શ્રી ચેતન પટેલના આ વર્ણનને ફગાવી દેવાનું કોઈ કારણ નથી કે તેમણે આરોપીને ખાતું ખોલાવવાના ફોર્મમાં વિગતો લખતા જોયો હતો, જેમાં નમૂનાત્મક સહી માટેની જગ્યા પણ હતી. તેમણે જિરહમાં જણાવ્યું છે કે જ્યારે આરોપી ખાતું ખોલાવવાના ફોર્મમાં વિગતો મૂકી રહ્યો હતો/લખી રહ્યો હતો, ત્યારે તેઓ તેની સામે ઊભા હતા. આ હકીકત આ સાક્ષીની જિરહ દરમિયાન નોંધપર આવી છે અને આ પાસા અંગે કોઈ વિસંગતિ નથી. આ સાક્ષીએ એ ઇનકાર કર્યો છે કે તેમણે શ્રી આર.એમ. દવેના મિત્રને મદદ કરી હતી અને તે મિત્રને પ્રશ્નમાં આવેલા બચત ખાતું શ્રી જે.આર. વ્યાસના નામે ખોલાવવામાં મદદ કરાઈ હતી. ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી-૬ શ્રી નટવર પટેલની બચાવ પક્ષના વકીલ દ્વારા કરાયેલી જિરહમાંથી એક હકીકત નોંધપર આવી છે કે તેમણે પોતાના સ્ટાફ સભ્ય શ્રી ચેતન પટેલ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને ખાતું ખોલ્યું હતું અને આરોપીએ સહાયક વ્યવસ્થાપક ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી શ્રી નટવર પટેલને ખાતરી આપી હતી કે “પરિચાયક”ના કોલમમાં સહી કરનાર વ્યક્તિના ખાતા નં. અને સરનામાની વિગતો તે લાવી આપશે અને બદલામાં આરોપીને પણ કહેવામાં આવ્યું હતું કે માત્ર ખાતા નં. લાવતાં જ ખાતું ખોલવામાં આવશે. તેનો અર્થ એ થાય છે કે શ્રી નટવર પટેલને આરોપી સાથે વાતચીત કરવાનો અવસર મળ્યો હતો. આ સાક્ષીએ આરોપીની ઓળખ એ વ્યક્તિ તરીકે કરી છે જેણે પોતે શ્રી જે.આર. વ્યાસ હોવાનું દર્શાવી વિવાદિત બેંક ખાતું ખોલાવવાના હેતુથી તેમની પાસે સંપર્ક કર્યો હતો. જોકે, એવી દલીલ

કરવામાં આવી છે કે આ સાક્ષી દ્વારા અદાલતમાં પ્રથમ વખત કરાયેલ આરોપીની ઓળખ પર વિદ્વાન દ્વારા આધાર રાખવો જોઈએ નહોતો. નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશ દ્વારા આ સાક્ષી દ્વારા આરોપીની, પોતાને શ્રી જે.આર. વ્યાસ તરીકે રજૂ કરનાર વ્યક્તિ સાથે થયેલી ઓળખ અંગેની સાક્ષીને, કોઈપણ ટી.આઈ. પરેડના અભાવે, ત્યજવી જોઈએ. ફક્ત એટલા માટે કે આ સાક્ષીએ આરોપી સાથે તેની વચ્ચે થયેલી વાતચીતની ચોક્કસ તારીખ અંગે પોતાના પોલીસ નિવેદનમાં ઉલ્લેખ કર્યો નથી, તેથી આ સાક્ષી શ્રી નટવર પટેલની સાક્ષીને અવિશ્વસનીય ગણાવી શકાય નહીં. તે ખાતું ખોલવાના ફોર્મ પર હસ્તાક્ષર કરનાર વ્યક્તિ છે. તેમના હસ્તાક્ષરની ઓળખ પી.ડબ્લ્યુ. શ્રી ચેતન પટેલ દ્વારા કરવામાં આવી છે.

(જ) બેંકમાં ખાતું ખોલવાના હેતુસર કરવામાં આવેલી અરજીને મંજૂરી આપવાની તેમની સત્તા અંગે કોઈ વિવાદ નથી. તેમણે વિવાદાસ્પદ એસ.બી. ખાતું પણ સાબિત કર્યું છે. આ સાક્ષીએ ન તો મુખ્ય પરીક્ષણમાં અને ન તો જિરહમાં એવું જણાવ્યું છે કે બેંકના કર્મચારી એટલે કે શ્રી ચેતન પટેલે ક્યારેય શ્રી આર.એમ. દવેનું નામ ઉલ્લેખ્યું હતું, જે નિર્વિવાદ રીતે બેંકની એ જ શાખામાં ખાતાધારક છે; તેમજ શ્રી ચેતન પટેલે પણ એવું જણાવ્યું નથી કે ખાતું ખોલવાના ફોર્મની ચકાસણી વખતે તેમણે પી.ડબ્લ્યુ. ડ શ્રી નટવર પટેલને કહ્યું હતું કે એક શ્રી આર.એમ. દવેએ આ ગ્રાહકની ઓળખાણ આપી હતી અને શ્રી આર.એમ. દવે

પોતે ખાતું ધરાવે છે, તેથી જરૂર પડે તો તેમની સહી પણ મેળવી શકાય. માત્ર એટલા માટે કે શ્રી પટેલે ખાતું ખોલવાનું ફોર્મ અને ૧૩.૦૮.૧૯૮૬ના રોજ ખાતું ખોલવામાં આવ્યું હતું તે હકીકત સાબિત કરી, અને ઓળખાણ આપનારની વિગતોના અભાવે, આ સાક્ષી શ્રી નટવર પટેલને નબળા બનાવતું નથી અથવા આરોપી સિવાય કોઈ તૃતીય વ્યક્તિ દ્વારા રચાયેલા ષડયંત્રમાં સંકળાયેલા વ્યક્તિ તરીકે ઠેરવી શકાતું નથી. નિશ્ચિતપણે એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે વાસ્તવિક ષડયંત્ર કદાચ શ્રી આર.એમ. દવે સાથે હતું અને શક્ય છે કે તેમણે ખાતું ખોલાવવાના હેતુસર કોઈ અજાણી વ્યક્તિને જોઈ હોય, અને બેંકનો સ્ટાફ જેમાં શ્રી નટવર પટેલ, શાખા મેનેજર શ્રી લખાણી અને શ્રી પીયૂષ વ્યાસ આંક જરૂનો સમાવેશ થાય છે, તેમણે ફરિયાદ પક્ષના કેસને મદદ કરી હોય જેથી બેંકના સંયુક્ત મેનેજિંગ ડિરેક્ટરના ભત્રીજા હોવાના કારણે શ્રી ચેતન પટેલને ષડયંત્રમાં સંડોવણીથી બચાવી શકાય. આ દલીલ સ્વીકારવી એટલે તર્કસંગત અંતથી ઘણું આગળ સુધી ખેંચવું જ ગણાય, કારણ કે ફરિયાદ પક્ષ ફક્ત બેંકના સાક્ષીઓના મૌખિક પુરાવા પર જ નહીં, પરંતુ અન્ય પુરાવાઓના ખંડો અને પરિસ્થિતિઓ પર પણ નિર્ભર છે. બેંક તરફથી પરીક્ષિત વ્યક્તિ એક પરિસ્થિતિ રજૂ કરે છે અને સાબિત કરે છે કે આરોપીએ શ્રી આર.એમ. દવે સાથે અથવા શ્રી દવેની મદદથી જુલાઈ, ૧૯૮૬ના અંત ભાગમાં એસ.બી. ખાતું ખોલવાનો વિચાર કર્યો હતો; ૧૩.૦૮.૧૯૮૬ના રોજ આરોપીને વ્યક્તિગત રીતે શ્રી ચેતન પટેલને ઓળખાડવામાં આવ્યો હતો અને એ જ દિવસે ખાતા કલાર્ક દ્વારા ખાતા

નંબર ૩૮૬૩ ખોલવામાં આવ્યું હતું. તે ખાતું આરોપીના નામે નથી, પરંતુ તે શ્રી જે.આર. વ્યાસના નામે છે. તેથી આરોપી, ભલે તે વ્યક્તિગત રીતે શ્રી ચેતન પટેલને પ્રભાવિત કરવા માટે જવાબદાર રહ્યો હોય અથવા શ્રી આર.એમ. દવે અને આરોપીના સંયુક્ત પ્રયત્નોથી તે ખાતું ખોલવામાં આવ્યું હોય, તો પણ તે ખાસ પ્રાસંગિક બાબત બનતી નથી. બેંકના ધોરણો અને નિયમો વિરુદ્ધ એસ.બી. ખાતું ખોલાવવા માટે ઓળખાણ આપનારની વિગતો લીધા વિના બેંકના કર્મચારીને પ્રભાવિત કરવાનો પ્રયાસ, એવો વર્તન છે જે પ્રાસંગિક છે અને તે શ્રી ચેતન પટેલ તથા પી.ડબલ્યુ. શ્રી નટવર પટેલ દ્વારા સાબિત કરવામાં આવ્યો છે.

(૫) તે જ રીતે, ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી શ્રી આર.એમ. દવે ગુનામાં ષડયંત્રકારી હતા કે પ્રેરક હતા, તે પ્રશ્ન નીચલી અદાલત સમક્ષ ન હતો. વધુમાં વધુ, શ્રી આર.એમ. દવેના પુરાવાની મૂળવણી કરતી વખતે અદાલત આવી ટિપ્પણી કરી શકતી હતી કે તેમણે સદ્ભાવપૂર્વક વર્તન કર્યું ન હોય શકે અને આરોપીએ કરેલા પ્રયત્નમાં તેઓ પણ ભાગીદાર હોઈ શકે અને ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી શ્રી આર.એમ. દવેનું વર્તન સહગુનેગાર જેવું છે, કારણ કે તેમણે કેટલીક બાબતો જણાવવાનું છોડ્યું છે, જે શ્રી નટવર પટેલ અને શાખા વ્યવસ્થાપક શ્રી લખાણી દ્વારા શ્રી લખાણી અને શ્રી આર.એમ. દવે વચ્ચે થયેલી વાતચીત સંદર્ભે જણાવવામાં આવી છે અને તે પણ વધુ એક વ્યક્તિ, એટલે કે શ્રી મહેન્દ્ર

પટેલની હાજરીમાં. આશ્ચર્યની વાત એ છે કે સી.બી.આઈ.એ આ શ્રી મહેન્દ્ર પટેલને સાક્ષી તરીકે પણ ઉદ્દેખ્યા નથી. ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી શ્રી ચેતન પટેલ એવો દાવો કરે છે કે તેઓ શ્રી મહેન્દ્ર પટેલના મિત્ર હોવાથી ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી શ્રી આર.એમ. દવેને ઓળખે છે, નહિતર શ્રી ચેતન પટેલ અને ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી શ્રી આર.એમ. દવે વચ્ચેની ઓળખાણ બાબતની કેટલીક અન્ય હકીકતો અભિલેખ પર આવી હોત. ફરિયાદ પક્ષનો કેસ એવો છે કે આરોપીએ આ શ્રી મહેન્દ્ર પટેલ, વ્યવસ્થાપક શ્રી લખાણી અને શ્રી આર.એમ. દવેની હાજરીમાં ન્યાયબાહ્ય સ્વીકારોક્તિ કરી હતી. જોકે, શ્રી દવેએ થયેલી ન્યાયબાહ્ય સ્વીકારોક્તિ બાબતે કંઈ જણાવ્યું નથી. અદાલતનું માનવું છે કે શ્રી આર.એમ. દવેનો પુરાવો, જેઓ બાદના તબક્કે ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી ૧૩ તરીકે તપાસાયા હતા, તે પછી જ્યારે અદાલતને જાણવા મળ્યું કે ફરિયાદ પક્ષે ન તો શ્રી મહેન્દ્ર પટેલને સાક્ષી તરીકે ઉદ્દેખ્યા હતા, ન તો અદાલતની પરવાનગીથી તેમને સાક્ષી તરીકે રજૂ કરવાનો ઇરાદો દર્શાવ્યો હતો, તેમજ ફરિયાદ ચલાવનાર સત્તાધિકારીએ ન્યાયબાહ્ય સ્વીકારોક્તિ સ્વરૂપે એકત્ર થયેલા પુરાવાને સમર્થન આપવા માટે શ્રી મહેન્દ્ર પટેલને અદાલતી સાક્ષી તરીકે બોલાવવા અદાલત સમક્ષ વિનંતી પણ કરી નહોતી. આ સાક્ષીના વર્તનને ધ્યાનમાં લેતા, દંડ પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૩૧૯ હેઠળ અદાલતમાં રહેલી સત્તાનો સ્વપ્રેરિત ઉપયોગ કરી શ્રી આર.એમ. દવેને સહ-આરોપી તરીકે જોડવામાં આવી શક્યા હોત. પરંતુ

માત્ર આ ખામીના આધારે નીચલી અદાલતે સ્થાપિત માનેલો કેસ જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા પૂરતું માનવામાં આવી શકતું નથી.

(૬) ગુનામાં એક અથવા એકથી વધુ વ્યક્તિઓની સંડોવણી હોય તો પણ, તે માત્ર એટલા આધારે આરોપીની જવાબદારી અવગણવા પૂરતી ન ગણાય. એ સાચું છે કે આરોપી એવો બચાવ લઈ શકે છે કે માત્ર એક વ્યક્તિ વિરુદ્ધ સી.બી.આઈ. દ્વારા આરોપપત્ર દાખલ કરવામાં આવ્યું અયોગ્ય તપાસનું પરિણામ છે, પરંતુ માત્ર કોઈ પ્રક્રિયાત્મક ભૂલના આધાર પર અદાલત એવું કહી શકતી નથી કે તપાસ એજન્સીએ અયોગ્ય રીતે વર્તન કર્યું છે અને તેના પરિણામે બચાવ પક્ષને ગંભીર હાનિ પહોંચી છે. સી.બી.આઈ.એ બેંક ખાતું ખોલવામાં આરોપીની વ્યક્તિગત સંડોવણી બાબતે પૂરતું પુરાવું એકત્ર કર્યું છે અને ફરિયાદ પક્ષે પણ તે બાબતે પૂરતું સાક્ષ્ય રજૂ કર્યું છે. વધુમાં એક સાક્ષી શ્રી પીયુષ વ્યાસે પણ આરોપીની ઓળખ કરી છે. બેંકના બધા કર્મચારીઓ, જેઓએ આરોપીને એવા વ્યક્તિ તરીકે ઓળખ્યો હતો કે જેણે પોતાને શ્રી જે.આર. વ્યાસ તરીકે રજૂ કર્યો હતો અને બેંકમાં એસ.બી. ખાતું ધરાવતો હોવાનું દર્શાવ્યું હતું, તેઓ સર્વથા નિર્દોષ એવા ખોટા વ્યક્તિને ફસાવવામાં સહભાગી બન્યા હોય એવું માનવું યોગ્ય નથી. એ સાચું છે કે તેઓ સી.બી.આઈ. જેવી તપાસ એજન્સીના દબાણમાં આવી ગયા હોય, પરંતુ અંતે તેઓ ખાનગી સહકારી બેંકના કર્મચારીઓ હતા અને સૌએ એકમતથી એવું કહેવું જોઈએ હતું કે પોતાને શ્રી જે.આર. વ્યાસ તરીકે રજૂ

કરનાર વ્યક્તિની ઓળખ કરવી તેમના માટે શક્ય નથી. તે આઈ.ટી. વિભાગનો કર્મચારી હોય કે ન હોય. માત્ર આ કારણસર સી.બી.આઈ. દ્વારા શોધી કાઢવામાં આવેલા ગુનાહિત કૃત્ય માટે તમામ કર્મચારીઓને જવાબદાર ઠેરવી શકાય નહીં. શ્રી અમીન દ્વારા રજૂ કરાયેલી આ દલીલથી અદાલત વિશ્વસ્ત થતી નથી કે શ્રી ચેતન પટેલ અને શ્રી નટવર પટેલ, કારણ કે તેઓ શ્રી જે.આર. વ્યાસના નામે ખાતું ખોલવા માટે જવાબદાર હતા, તેમને સી.બી.આઈ. દ્વારા આરોપી બનાવવામાં આવશે એવી ભીતિ હેઠળ, તેમણે તપાસ એજન્સીને મદદ કરવાનો નિર્ણય લીધો હશે. અદાલત સમક્ષ વિચારણા માગતો મૂળ પ્રશ્ન એ છે કે, અન્ય કોઈ દઢ પુરાવાના અભાવે, સી.બી.આઈ. આરોપીને ખોટી રીતે શા માટે ફસાવે? તપાસ અધિકારી અને આરોપી વચ્ચે કોઈ વૈરભાવનો તત્વ નહોતો અને સી.બી.આઈ. જેવી એજન્સી આવકવેરા વિભાગ અથવા આર.બી.આઈ.માં ફરજ બજાવતા કોઈ અન્ય અપર ડિવિઝન કલાર્કના હાથમાં સાધન બની જાય, એવું માન્ય નથી. અપીલકર્તા તરફેથી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલ શ્રી ડી.એફ. અમીને દલીલને અતિરેક સુધી લઈ જતાં એમ પણ કહ્યું છે કે આર.બી.આઈ.માં કામ કરતી કોઈ વ્યક્તિની પણ સંડોવણી હોઈ શકે, નહીં તો રૂપિયા ૧૦ લાખના આઈ.ટી. રિફંડ વાઉચર ઓર્ડરને તે રજૂ કરવામાં આવ્યો એ જ દિવસે તરત મંજૂરી મળી ન હોત. શ્રી ડી.એફ. અમીન દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલ કલ્પિત પરિધાન આકર્ષક લાગે છે. તેમ છતાં, તે અનેક જો-તો અને પરંતુ પર આધારિત હોવાનું જણાય છે. માત્ર તર્કને તેની અતિમર્યાદા સુધી ખેંચવાથી સફળ બચાવ ઉભો કરી

શકાય તેમ નથી અને એવો પ્રયત્ન ફરિયાદ પક્ષના કેસના મૂળને અસરકારક રીતે હલાવી શકતો નથી. નિશ્ચિતપણે, આરોપી પાસેથી બચાવ સાબિત કરવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવતી નથી. ફરિયાદ પક્ષે પોતાનો કેસ વાજબી શંકાથી પર સાબિત કરવો પડે છે અને બચાવ પક્ષના કેસની નબળાઈ પણ આરોપી વિરુદ્ધ પરિસ્થિતિ તરીકે ઉપયોગમાં લઈ શકાય નહીં, એ કાનૂની રીતે સ્થાપિત સ્થિતિ છે. શક્યતાઓના આધારે બચાવ ઊભો કરવા માટે આરોપી દ્વારા રજૂ કરાતી દરખાસ્ત એવી મજબૂત તર્કસંગત હોવી જોઈએ કે જેના આધાર પર અદાલત આરોપીના હિતમાં ચુકિતસંગત અનુમાન કાઢી શકે. ૧૩.૦૮.૧૯૮૬ના રોજ વિવાદિત બેંક ખાતું ખોલાવવા માટે બેંક સમક્ષ પોતાને શ્રી જે.આર. વ્યાસ તરીકે રજૂ કરનાર વ્યક્તિ તરીકે આરોપીની ઓળખ ફરિયાદ પક્ષે સ્થાપિત કરી છે તે મુદ્દે નીચલી અદાલતે નોંધેલા તારણો મેં વિચાર્યા છે. વિપરીત રીતે, એ બહાર આવ્યું છે કે સી.બી.આઈ. પાસે આરોપીનો ફોટોગ્રાફ હતો. તે ફોટોગ્રાફ નોંધ પર ઉપલબ્ધ છે અને બેંકના સાક્ષીઓને બતાવવામાં આવ્યો હતો. તે દિવસો ઘટના પછીના તાજા દિવસો હતા અને નાની સહકારી બેંકમાં કોઈ વ્યક્તિ રૂપિયા ૧૦ લાખના આઈ.ટી. રિફંડ વાઉચર ઓર્ડર સાથે આવે, તો તે સ્વાભાવિક રીતે વિશેષ આકર્ષણ અને ધ્યાન પામે. બુદ્ધિશાળી બેંકર આવી વ્યક્તિને લાખો રૂપિયાની લેવડદેવડવાળો સંભવિત ગ્રાહક માને અને તેથી અદાલતનું મત છે કે વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે આરોપીની ઓળખના મુદ્દે સાક્ષ્યને ભૂલથી સ્વીકાર્યું છે એવું કહેવું ન તો કાનૂની રીતે યોગ્ય છે અને ન તો ઉપયુક્ત. વિપરીત

રીતે, આ સાક્ષ્ય વિશ્વસનીય જણાય છે અને આ સાક્ષીઓએ સંતોષકારક રીતે સ્થાપિત કર્યું છે કે આરોપીએ પી.ડબલ્યુ. ચેતન પટેલ, પી.ડબલ્યુ. નટવર પટેલ અને પી.ડબલ્યુ. પીયુષ વ્યાસ સાથે પોતાને શ્રી જે.આર. વ્યાસ તરીકે રજૂ કરીને વાતચીત કરી હતી. અગાઉ ચર્ચા કર્યામુજબ, આરોપી એકથી વધુ પ્રસંગે શ્રી પીયુષ વ્યાસને મળવા ગયો હતો અને રૂપિયા ૧૦ લાખની જમા નોંધ ધરાવતી પાસબુક શ્રી પીયુષ વ્યાસ પાસેથી પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્તિ તે જ હતો, તેમજ કોઈ બહાનાના આધારે જણાવેલ રકમ ઉપાડવા માટે બીજા દિવસે આવવા આરોપીને સમજાવનાર પણ તે જ હતો. આરોપીની ઓળખના મુદ્દે શ્રી પીયુષ વ્યાસના સાક્ષ્યને શા માટે ફગાવી દેવું જોઈએ, એ જ પ્રશ્ન છે.

(૭) સંક્ષેપમાં કહીએ તો, અદાલતનો એવો અભિપ્રાય છે કે આરોપીની ઓળખ અંગે પૂરતો પુરાવો ઉપલબ્ધ છે અને કોઈ પણ શંકાથી પર એવું સ્થાપિત થયેલું જણાય છે કે આરોપી જ એવો વ્યક્તિ હતો જેણે પોતાને શ્રી જે.આર. વ્યાસ તરીકે રજૂ કર્યો હતો અને બેંકમાં વિવાદિત ખાતું ખોલાવ્યું હતું. એ સાચું છે કે માત્ર એટલા કારણે કે ફરિયાદ પક્ષે એક હકીકત સ્થાપિત કરી છે કે બેંકમાં નવું ખોલવામાં આવેલ એસ.બી. ખાતામાં રૂ. ૨૦૦/- જમા કરાવવા પહેલાં આરોપીએ કેનેરા બેંકમાં આવેલ પોતાના એસ.બી. ખાતામાંથી કેટલીક રકમ ઉપાડી હતી, તો એવો પુરાવો ફરિયાદ પક્ષને દોષારોપક પરિસ્થિતિ તરીકે મદદરૂપ થતો નથી, કારણ કે રૂ. ૨૦૦/- એટલી મોટી રકમ નહોતી કે કોઈ

કેન્દ્રીય સરકારનો કર્મચારી, જો તેને ખરેખર ગુપ્ત હેતુથી એસ.બી. ખાતું ખોલાવવાનું ઇરાદું હોત, અને તે પણ જુલાઈ, ૧૯૮૬ના અંતથી ૧૩.૦૮.૧૯૮૬ની વચ્ચે, તો તેની વ્યવસ્થા કરી શક્યો ન હોત. આરોપીને તે અવધિ દરમિયાન જુલાઈ ૧૯૮૬ના સમગ્ર મહિનાનો પગાર પણ પ્રાપ્ત થયો હોત. કેસના ગુણદોષ પર કોઈ અસર ન પાડે એવો પુરાવો એકત્રિત કરીને રજૂ કરવાનો એવો કોઈ પ્રયત્ન કરવો સી.બી.આઈ. માટે આવશ્યક નહોતો. વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે યોગ્ય રીતે મૂલવણી કરી છે કે જ્યારે શ્રી જે.આર. વ્યાસના ખાતામાં રૂ. ૨૦૦/- જમા થયા હતા, ત્યારે એ વાજબી અનુમાન કાઢી શકાય તેમ હતું કે જેણે બેંક ખાતામાં પ્રારંભિક જમા રકમ તરીકે રૂ. ૨૦૦/- જમા/ચૂકવી હતી, તે જ વ્યક્તિને તે ખાતું ચલાવવામાં રસ હોવો જોઈએ, અને આ પાસાની મૂલવણી કરવા માટે બેંકમાંથી મેળવાયેલ પે-ઈન-સ્લિપ આંક ૩૪નો નજીકથી વિચાર કરવો આવશ્યક હતો. જ્યારે કોઈ શંકાથી પર એવું સાબિત થયેલું જણાયું છે કે આરોપી જ તે વ્યક્તિ હતો જેણે ૧૩.૦૮.૧૯૮૬ના રોજ વિવાદિત ખાતું ખોલાવ્યું હતું અને એ જ ખાતામાં રૂ. ૨૦૦/- જમા થયા હતા, ત્યારે, તેનો વિરુદ્ધ પુરાવો ન થાય અથવા અન્યથા તે બાબત ગંભીર શંકાની છાયામાં હોવાનું ન જણાય ત્યાં સુધી, એ વાજબી અનુમાન કાઢી શકાય કે જેણે ખાતું ખોલાવ્યું હતું, તેણે જ રૂ. ૨૦૦/- જમા કર્યા હશે. તેમ છતાં, વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે દસ્તાવેજ આંક ૩૪ અને આ બાબતે હસ્તલેખ નિષ્ણાતે વ્યક્ત કરેલ અભિપ્રાયનો વિચાર કર્યો

છે. શ્રી એ.એ. પાઠાણ આંક ૨૯એ પોતાની જબાનીના પરિચ્છેદ-૮માં જણાવ્યું છે કે “જે.આર. વ્યાસ” તરીકે વાંચાતી સહી આરોપીના હસ્તલેખમાં છે અને ઉક્ત સહી અંગ્રેજીમાં છે, તેમજ આરોપીએ સ્વીકાર્યું હતું કે આ સાક્ષીને પરિચય હતો અને તે અંગ્રેજીમાં તેના હસ્તલેખની ઓળખ કરી શકતો હતો. તેથી, શ્રી એ.એ. પાઠાણનો સીધો પુરાવો અને અભિપ્રાયાત્મક પુરાવાના સ્વરૂપનો હસ્તલેખ નિષ્ણાતનો સમર્થક પુરાવો ઉપલબ્ધ હોવાથી, એ સ્પષ્ટ છે કે વિવાદિત ખાતામાં રકમ આરોપીએ જમા કરાવી હતી. રૂ. ૧૦ લાખના બનાવટી આવકવેરા પરતફેર વાઉચર અંગે પણ, પે-ઈન-સ્લિપ આંક ૩૫ ભરીને તે બેંકમાં રજૂ કરવામાં આવી હતી, તેવી સમાન હકીકતની સ્થિતિ સાબિત થયેલી જણાય છે. દસ્તાવેજ આંક ૩૫ પે-ઈન-સ્લિપ છે અને તે ૦૬.૦૯.૧૯૮૬ના રોજ રજૂ કરવામાં આવી હતી. તેમાં પે-ઈન-સ્લિપ સાથે રૂ. ૧૦ લાખનું આઈ.ટી. પરતફેર વાઉચર રજૂ કરનાર વ્યક્તિ તરીકે શ્રી જે.આર. વ્યાસની સહી છે. નિશ્ચિતપણે, સ્લિપમાં ખાસ કરીને એ લખાયેલું નથી કે રજૂ કરાયેલ મૂલ્યવાન સુરક્ષા આવકવેરા પરતફેર વાઉચર છે, પરંતુ બેંકને અપાયેલી મૂલ્યવાન સુરક્ષાની પ્રકૃતિ વિશે કોઈ વિવાદ નથી. જે સહી સ્પષ્ટ વાંચી શકાય તેવી છે અને “શ્રી જે.આર. વ્યાસ” તરીકે વાંચી શકાય છે, તે આરોપીના હસ્તલેખમાં હોવાનું જણાયું છે, કારણ કે આ સહી પણ શ્રી એ.એ. પાઠાણ અને હસ્તલેખ નિષ્ણાત દ્વારા આરોપીના હસ્તલેખમાં હોવાનું સાબિત કરવામાં આવ્યું છે. તેથી, પી.ડબલ્યુ. શ્રી પીયુષ વ્યાસના પુરાવાને, જેમાં તેમણે જણાવ્યું છે કે રૂ. ૧૦ લાખના પરતફેર વાઉચરના

કિલયરન્સ અંગે પૂછપરછ કરવા આવેલ વ્યક્તિ, એટલે કે આરોપી, હાલનો આરોપી જ હતો અને તેમની સાથે તેની કેટલીક વાતચીત થઈ હતી, તેને અદાલત દ્વારા નકારવાનો કોઈ કારણ નથી. તેથી ફરિયાદ પક્ષે આરોપીએ બેંકમાં રૂ. ૨૦૦/- તથા રૂ. ૧૦ લાખનું આવકવેરા વાઉચર જમા કરાવ્યાનો કૃત્ય કોઈ પણ શંકાથી પર સંતોષકારક રીતે સ્થાપિત અને સાબિત કર્યો છે.

૩૫. આરોપી પોતે જ રકમ ઉપાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો કે તેણે જમા કરાવેલી રકમ ઉપાડવા માટે ફરી આવ્યો હતો અને તેને બીજા દિવસે આવવા કહેવામાં આવ્યું હતું કે કેમ, તે પુરાવાના બીજા તબક્કાનો વિષય છે. ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા રજૂ કરાયેલ પુરાવો, હસ્તલેખ નિષ્ણાત દ્વારા પૂરતા સમર્થન સાથે સંતોષકારક હોવાનું જણાય ત્યારે, આરોપીએ કેવી રીતે રકમ ઉપાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને તેને કેવી રીતે રોકવામાં આવ્યો તથા આઈ.ટી. વિભાગ તેમજ આર.બી.આઈ. સાથે છેતરપિંડી કરવાની વાત કેવી રીતે પ્રકાશમાં આવી, તે ઘટનાના બીજા તબક્કાની વિગતવાર ચર્ચામાં પ્રવેશ્યા વગર પણ, આરોપીને ગુનાથી સાંકળી શકાય તેમ હતું, અને તે નીચલી અદાલતના વિદ્વાન ન્યાયાધીશે સાબિત થયેલું માન્યું હતું. નીચલી અદાલતના વિદ્વાન ન્યાયાધીશે રહીમખાન ખુરશીદ અહમદ વિ./સ. ખુરશીદ અહમદ અને અન્ય, એ.આઈ.આર. ૧૯૭૫ એસ.સી. ૨૯૦ના કેસમાં ઉદ્ઘૂત નિર્ણય સાથે વ્યવહાર કરતાં નોંધ્યું છે કે, હાલના કેસમાં આરોપીએ પોતાના વધારાના નિવેદનમાં સ્વીકાર્યું છે કે શ્રી એ.એ. પઠાણે તેને અંગ્રેજીમાં

લખતા જોયો હતો. અગાઉ ચર્ચા મુજબ, શ્રી એ.એ. પઠાણનો એવો દાવો છે કે તેઓ આરોપીના હસ્તલેખથી પરિચિત છે. તેઓ એ જ ઓરડામાં બેસતા સહકર્મચારી છે અને તેથી નીચલી અદાલતના વિદ્વાન ન્યાયાધીશે યોગ્ય રીતે નોંધ્યું છે કે “ તેમના પુરાવાને નકારવાનો કોઈ કારણ નથી અને એમ પણ કહી શકાય નહીં કે તેઓ આરોપીના અંગ્રેજી અને ગુજરાતી હસ્તલેખથી પરિચિત અથવા માહિતગાર નથી.” એ સાચું છે કે પુરાવા અધિનિયમની કલમ ૪૭ની યોજના મુજબ, જે વ્યક્તિ એવો દાવો કરે છે કે તે હસ્તલેખ સાબિત કરવા સક્ષમ છે, તેને એ સાબિત કરવું પડે કે તે આરોપીના હસ્તલેખથી પરિચિત છે. સહકર્મચારી આરોપીના ગુજરાતી હસ્તલેખને કેવી રીતે ઓળખી શકે અને સહકર્મચારી પર કેમ વિશ્વાસ કરવો જોઈએ તથા મુખ્યત્વે શ્રી એ.એ. પઠાણની આરોપીના ગુજરાતી હસ્તલેખને ઓળખવાની ક્ષમતા સંબંધે, નીચલી અદાલતના વિદ્વાન ન્યાયાધીશે પોતાના ચુકાદાના ફકરા-૨૦માં ચર્ચા કરી છે.

૩૬. અદાલત શ્રી અમીન દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલી આ દલીલોથી સંતોષ પામતી નથી કે આરોપીની હસ્તલિપિની ઓળખ અંગે કોઈ વિશ્વસનીય પુરાવો નથી અને આવકવેરા વિભાગમાંથી તપાસવામાં આવેલા ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષીઓ દ્વારા “આરોપીની હસ્તલિપિ સાથે પરિચિત હોવા” બાબતે પણ કોઈ વિશ્વસનીય પુરાવો નથી. આરોપીએ પોતાના વધારાના નિવેદનમાં જણાવ્યું છે અને શ્રી અમીન દ્વારા એવી પણ દલીલ કરવામાં આવી છે કે આરોપીના ટેબલ

અને તપાસવામાં આવેલા સાક્ષીઓ વચ્ચે યોગ્ય અંતર હતું અને માત્ર એટલા માટે કે એક સહકર્મચારી એ જ ઓરડામાં કામ કરતા બીજા કર્મચારીને કંઈક લખતા જોઈ શકે, તે એવી હસ્તલિપિ સાથે પરિચિત હોવાનો દાવો કરી શકતો નથી. એ જ ઓરડામાં સાથે કામ કરવાનો સમયગાળો ૭ થી ૧૦ મહિના વચ્ચેનો હોવાનું જાણવા મળે છે. વૈરભાવ અંગે આરોપીએ આપેલ સમજૂતી પણ એકસાથે વિશ્વસનીય જણાતી નથી. તેથી, હસ્તાક્ષરોની ઓળખ કરનાર સાક્ષીઓએ, ખાસ કરીને શ્રી એ.એ. પઠાણ અને શ્રી જાંબુસરિયાએ, ખોટો પુરાવો આપ્યો છે એમ આ અદાલત માટે કહેવું સુરક્ષિત નહીં ગણાય. શ્રી જાંબુસરિયાએ આપેલ પુરાવાની સ્વતંત્ર રીતે મૂલવણી કરવામાં આવી છે. વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે અવલોકન કર્યું છે કે આ સાક્ષી આરોપીની ગુજરાતી હસ્તલિપિના સંપર્કમાં આવવા માટે સક્ષમ હતો. વિભાગ તમામ વહીવટી હેતુઓ માટે અંગ્રેજી ભાષાનો ઉપયોગ કરતો હોવા છતાં, જ્યારે પિયોનનો પ્રશ્ન આવે છે ત્યારે સંબંધિત કલાર્ક જે કરદાતાને નોટિસ અથવા અન્ય કોઈ દસ્તાવેજ તામીલ કરવાનું હોય તેના સ્વીકાર, સરનામું વગેરે ગુજરાતી ભાષામાં આપે છે. તેથી, ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી શ્રી જાંબુસરિયાનો આરોપીની પ્રાદેશિક ગુજરાતી હસ્તલિપિના સંપર્કમાં આવવું અને તે સાથે પરિચિત થવું અશક્ય નહોતું. એ સાચું છે કે નિષ્ણાતના અભિપ્રાયરૂપ પુરાવામાંથી એવો કોઈ સમર્થન મળતું નથી જે ફરિયાદ પક્ષને મદદરૂપ કહેવાય, પરંતુ દસ્તાવેજી નોંધ પર એવું આવ્યું છે કે બેંકમાંથી જમ કરાચેલા દસ્તાવેજોમાં શ્રી ચેતન પટેલે આરોપીને વિગતો લખતા

જોયા હતા. આ રીતે, શ્રી જાંબુસરિયાએ આ હસ્તલિપિઓને આરોપીની હસ્તલિપિ તરીકે ઓળખી છે. આ પૃષ્ઠભૂમિમાં, વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે શ્રી એ.એ. પઠાણ અને શ્રી જાંબુસરિયાના પુરાવાની મૂલવણી કરી છે. એ સાચું છે કે પોલીસ સમક્ષના નિવેદનમાં શ્રી જાંબુસરિયાએ જણાવ્યું હતું કે તેમને બતાવવામાં આવેલા ડુપ્લિકેટ આઈ.ટી. રિફંડ વાઉચર અને સલાહ નોંધમાં રહેલી વિગતો આરોપીના હાથે લખાયેલ છે કે કેમ તે અંગે તેઓ નિશ્ચિતપણે કહી શકતા નહોતાં, જ્યારે નીચલી અદાલત સમક્ષના પુરાવામાં તેમણે જણાવ્યું છે કે વિવાદિત દસ્તાવેજો અને તેના પરના હસ્તાક્ષરો આરોપીના હાથે લખાયેલા છે અને તેઓ આરોપીની હસ્તલિપિ સાથે પરિચિત છે. આ સુધારો એક મહત્વપૂર્ણ સુધારો છે. મૂળભૂત પ્રશ્ન એ રહેશે કે અદાલત સમક્ષનો તેમનો વર્ણન વિશ્વસનીય માની શકાય કે નહીં, પરંતુ જ્યારે આરોપીએ પોતાના વધારાના નિવેદનમાં શ્રી પઠાણ અથવા શ્રી જાંબુસરિયા વિરુદ્ધ કોઈ આક્ષેપ કર્યો નથી, ત્યારે આ સાક્ષીને કોઈ વ્યક્તિગત દ્વેષ સાધવાનો પ્રશ્ન નહોતો. આ સાક્ષીઓમાંથી કોઈપણ શંકાસ્પદ વ્યક્તિ પણ નહોતો. ખૂબ શક્ય છે કે શરૂઆતમાં તેઓ સહકર્મચારીઓ હોવાને કારણે શંકાસ્પદ વ્યક્તિઓને મદદરૂપ થવાનો વિચાર કરતા હોય અને તેમાંના એક જ્યારે આવકવેરા અધિકારી શ્રી બી.કે. શાહ હતા, ત્યારે તપાસ એજન્સીને અસ્પષ્ટ રીતે જવાબ આપતા હોય, પરંતુ તપાસની પ્રગતિમાં પરિસ્થિતિઓ સ્પષ્ટ થતાં તેમણે તપાસ અધિકારી સમક્ષ બાબતો સ્પષ્ટ રીતે જણાવી દીધી હતી અને જિરહ દરમિયાન પણ તેઓ પોતાના વર્ણન પર અડગ

રહ્યા હતા. આ બે સાક્ષીઓનો અભિગમ, અને ખાસ કરીને તેઓ સાક્ષીઓ જેમણે શરૂઆતના તબક્કે સત્ય કહેવાની હિંમત દર્શાવી નહોતી, વધુમાં વધુ અદાલતની ટીકા આમંત્રિત કરી શકે. તેમ છતાં, માત્ર આ એક કારણસર સાક્ષીઓના પુરાવાને ફગાવી દેવા યોગ્ય નથી, ખાસ કરીને ત્યારે જ્યારે અદાલત સમક્ષનું તેમનું મૌખિક વર્ણન નિષ્ણાતના અભિપ્રાયરૂપ પુરાવાથી સમર્થિત જણાય છે. તથ્ય શોધવાના કાર્યમાં અદાલતનું કર્તવ્ય છે કે દાણાને ભૂસાથી અલગ પાડવું શક્ય છે કે કેમ તે જોવું અને વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશના ચુકાદામાં (પેપર-બુકના પાનું નં. ૧૦૧૭ થી ૧૦૭૭) વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે તે કસરત કરી છે.

૩૭. અદાલતે બેંક મેનેજર શ્રી લખાણીના પુરાવાનો યોગ્ય રીતે વિચાર કર્યો છે. વધારાની ન્યાયબાહ્ય કબૂલાતના પ્રશ્ને માનનીય નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે શ્રી લખાણીના પુરાવા પર વિશ્વાસ ન મૂક્યો તે યોગ્ય છે. ફરિયાદ પક્ષે શ્રી મહેન્દ્ર પટેલને સાક્ષી તરીકે તપાસ્યા નથી અને જ્યારે પી.ડબલ્યુ. શ્રી લખાણીના કહ્યા મુજબ નિર્વિવાદ રીતે હાજર હોવા છતાં શ્રી આર.એમ. દવે દ્વારા આરોપીએ કરેલી કથિત વધારાની ન્યાયબાહ્ય કબૂલાત અંગે કંઈપણ જણાવાયું નથી, ત્યારે નીચલી અદાલતે આરોપીના સ્વીકારને કબૂલાત તરીકે ઉપયોગમાં લેવું સુરક્ષિત ન હતું. શ્રી લખાણીને બેંકને છેતરવાનો પ્રયત્ન અને/અથવા આર.બી.આઈ. સંબંધિત બાબતનો પત્તો ક્યા સમયે લાગ્યો તે બાબતે થોડો ગૂંચવારો છે.

છેતરપિંડી પકડાઈ તે દિવસે શ્રી લખાણી બેંકમાં કયા સમયે આવ્યા તે બાબતે એકરૂપતા નથી. એ દલીલ યોગ્ય રીતે કરવામાં આવી છે કે શ્રી પીયૂષ વ્યાસ આરોપીને બેંકમાં રાહ જોવા કહી શકતા હતા અને જો આરોપી વાસ્તવમાં આક્ષેપ મુજબ રકમ ઉપાડવા બેંકમાં આવ્યો હોય તો બેંક અધિકારી શ્રી નટવર પટેલ માટે ઓછામાં ઓછું પોલીસને બોલાવવું પણ શક્ય હતું. ખાતું ખોલવાના ફોર્મમાં દર્શાવેલ સરનામે શાખા મેનેજર શ્રી લખાણીની મુલાકાત ખરેખર મુલાકાત હોઈ શકે, પરંતુ સાથે સાથે એવું પણ જણાય છે કે આવકવેરા વિભાગની સતર્કતા શાખામાંથી કોઈએ શ્રી લખાણીને વિષયની ઊંડાણપૂર્વક તપાસ કરવા સૂચિત કર્યા હોઈ શકે અને તેથી જ તેમણે ખાતું ખોલવાના ફોર્મમાં દર્શાવેલ સરનામાવાળા મકાનની મુલાકાત લીધી હોઈ શકે. વહેલી સવારમાં શ્રી લખાણીને તે સરનામાની જાણ કેવી રીતે થઈ, અગાઉના દિવસે બેંક છોડતી વખતે તેમણે સરનામાની વિગતો મેળવી હતી કે નહીં, એ પણ એવો પ્રશ્ન છે, જેને ફરિયાદ પક્ષના કોઈ સાક્ષીએ સફળતાપૂર્વક ઉત્તર આપ્યો નથી. શ્રી લખાણીનો દાવો છે કે તેમણે વહેલી સવારમાં ખાતું ખોલવાના ફોર્મમાં દર્શાવાયેલ બંગલાની મુલાકાત લીધી હતી અને ત્યારબાદ તેઓ સવારે ૧૦.૦૦ વાગ્યે બેંકમાં દોડી આવ્યા હતા અને લેજર બુકમાં નોંધ કરી હતી. શ્રી પીયૂષ વ્યાસ મુજબ, તેઓ તે દિવસે સવારે ૧૦.૩૦ વાગ્યે બેંકમાં પહોંચ્યા હતા; શ્રી લખાણીએ શ્રી પીયૂષ વ્યાસને બોલાવી પૂછ્યું હતું કે બેંકમાં ખાતું ખોલતી વખતે શ્રી જે.આર. વ્યાસને ઓળખાણ કોણે આપી હતી. તેથી શ્રી વ્યાસ તથા અન્ય કર્મચારીઓ ખોટા ખાતા અંગે સચેત હતા.

અને તેમને તેની ગંધ આવી ગઈ હતી, અને એવી પરિસ્થિતિમાં આરોપીને બેંકની બહાર જવા દેવામાં આવ્યો હોઈ શકે નહીં. શ્રી લખાણીએ અથવા આવકવેરા વિભાગમાંથી કોઈએ પણ પોલીસ અથવા સી.બી.આઈ. સમક્ષ ફરિયાદ નોંધાવવાનો કોઈ પ્રયાસ કર્યો નહોતો. અદાલત એવો અનુમાન કાઢી શકે છે કે એક સમયે બેંક તથા આવકવેરા વિભાગના અધિકારીઓએ વાસ્તવિક નુકસાન સહકારી બેંકને કે આવકવેરા વિભાગને થયું ન હોવાથી બાબત દબાવી દેવાનો નિર્ણય કર્યો હોઈ શકે. આવી વૃત્તિએ દેશના સ્વાસ્થ્ય અને શાસકીય તથા અશાસકીય સંસ્થાઓની એકતાને અસર કરી છે, પરંતુ આ એવો તબક્કો નથી જ્યાં અદાલતે આ બંને જવાબદાર વિભાગો સામે કોઈ ટિપ્પણી કરવી જોઈએ. અદાલત હાલમાં એટલી જ બાબતે ચિંતિત છે કે ચુકાદામાં કોઈ ભૂલ થઈ છે કે કેમ અથવા સંબંધિત વ્યક્તિઓનું વર્તન ફરિયાદ પક્ષના કેસને મૂળથી ઉખેડી શકે છે કે નહીં. કેટલીકવાર મુખ્ય સાક્ષીઓ અને જવાબદાર વ્યક્તિઓનું વર્તન અસામાન્ય અથવા વિચિત્ર જણાય છે. કેટલીકવાર તાત્કાલિક નિર્ણય લેવા અને અનુસંગી કાર્યવાહી કરવા સક્ષમતા ન હોવી જ મુખ્ય કારણ બને છે. માત્ર એટલા માટે કે બચાવ પક્ષ દર્શાવી શકે છે કે આવી હકીકતી પરિસ્થિતિમાં તરત જ સાવચેત પગલું લેવાઈ શક્યું હોત, તેનાથી બચાવ પક્ષને પોતે કોઈ બળ મળતું નથી. જ્યારે બચાવ પક્ષ ફરિયાદ પક્ષના કેસને ઉખેડવા માટે કોઈ ક્ષતિ અથવા ખામીનો હથિયાર તરીકે ઉપયોગ કરવા ઈચ્છે છે, ત્યારે તે ફરિયાદ પક્ષના કેસની મજબૂતીને કેવી રીતે અસર કરે છે તે દર્શાવવું આવશ્યક બને છે. બહુ શક્ય છે કે

બેંકના કર્મચારીઓની શારીરિક ભાષા વાંચીને આરોપીએ ખાતામાં રકમ જમા થવા અંગે ગુપ્ત પૂછપરછ કર્યા બાદ તરત જ બેંક છોડી દીધી હોય અને તેથી જ તે બીજા દિવસે અથવા પછીના કાર્યકાળ દરમિયાન બેંકમાં પરત આવ્યો ન હોય. આરોપી રજા પર હતો. તેથી તેના માટે બેંકની મુલાકાત લેવી શક્ય હતી. આરોપી પાસેથી પાસબુક જમ ન કરવી એ એક મહત્વપૂર્ણ ખામી છે, પરંતુ આરોપીને પ્રથમ વખત ક્યારે રોકવામાં આવ્યો હતો તે પણ એક પ્રશ્ન છે, કારણ કે શ્રી લખાણી તેનો પીછો કરી રહ્યા હતા અને તેમણે ખાતું ખોલવાના ફોર્મમાં દર્શાવેલ આરોપીના કહેવાતા નિવાસસ્થાને મુલાકાત લીધી હતી. શ્રી આર.એમ. દવે તથા એક શ્રી મહેન્દ્ર પટેલની મદદ પણ લેવામાં આવી હતી. નિશ્ચિતપણે, શ્રી પીયૂષ વ્યાસે કહ્યું છે કે તેમણે રૂપિયા ૧૦ લાખની જમા એન્ટ્રી કરીને પાસબુક આરોપીને સોંપી હતી. તેથી, સી.બી.આઈ. પાસબુક પુનઃપ્રાપ્ત કરી શકતી હતી, પરંતુ એવું જણાય છે કે આરોપીને તરત જ ધરપકડ કરવામાં આવ્યો નહોતો અને પ્રારંભિક કલાકોમાં તેની વિસ્તૃત પૂછપરછ કરવામાં આવી નહોતી, તેથી સી.બી.આઈ. પાસબુક જમ કરી શકી નહોતી. બેંક અથવા આવકવેરા વિભાગ દ્વારા તાત્કાલિક કાર્યવાહી કરવામાં આવી હોત તો આરોપી વિરુદ્ધ આ મહત્વપૂર્ણ દસ્તાવેજ અને પરિસ્થિતિ ફરિયાદ પક્ષને પ્રાપ્ત કરવામાં મદદ મળી હોત, પરંતુ બચત બેંક ખાતા નં. ૩૮૬૩ ની પેપર-બુક જમ ન થવી કોઈ ખૂટતી કડી નથી, કારણ કે અન્યથા કડી સંપૂર્ણ હોવાનું જણાય છે. મારા મત મુજબ, માનનીય નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા રજૂ કરાયેલા

પુરાવાની યોગ્ય રીતે મૂલવણી કરી છે અને પુરાવાની મૂલવણી કરવામાં કોઈ મહત્વની કાનૂની ગેરરીતિ નથી. બચાવ પક્ષ તરફથી ઉલ્લેખિત દરેક ચુકાદાનો વિચાર અને મૂલવણી કરવામાં આવી છે. નીચલી અદાલતે અવગણેલી કેટલીક ચૂકો વિરોધાભાસના સ્વરૂપની હોવાનું જણાતું નથી. જો જિરહ દરમિયાન સાક્ષીઓએ જણાવેલી હકીકતો તેમની સી.બી.આઈ. સમક્ષની પૂર્વવર્તી નોંધણીઓની તુલનામાં તેમના ધ્યાન પર લાવવામાં આવી ન હોય, તો સુધારા અથવા ચૂંકના આધારે તેને વિરોધાભાસ તરીકે માનવામાં આવી શકે નહીં.

૩૮ શ્રી ડી.એફ. અમીને, અવશ્ય, ફરિયાદ પક્ષ દ્વારા રજૂ કરાયેલા પુરાવામાંથી કેટલીક પરિસ્થિતિઓ તથા તપાસ એજન્સીએ છોડી ગયેલી ખામી દર્શાવી છે કે માત્ર આરોપી જ ગુનાહિત કૃત્ય પાછળનો વ્યક્તિ ન પણ હોઈ શકે અને તેને બલિનો બકરો બનાવવામાં આવ્યો હોઈ શકે. જો અદાલત ઉપલબ્ધ પુરાવાના આધારે પણ એવું માને કે સી.બી.આઈ.એ માત્ર હાલના આરોપી વિરુદ્ધ જ નહીં પરંતુ શ્રી આર.એમ. દવે અને શ્રી ચેતન પટેલ વિરુદ્ધ પણ તેમને સહષડયંત્રકારી અને/અથવા પ્રેરક તરીકે દર્શાવી વિશ્વાસપૂર્વક અને સફળતાપૂર્વક આરોપપત્ર દાખલ કરી શક્યું હોત, તો ફરિયાદ પક્ષે આરોપી પ્રત્યે અન્યાય કર્યો હતો તે આધારે આરોપીને તેનો લાભ આપવો જોઈએ. પરંતુ હું આ દલીલોના આધાર પર આરોપીને એવો લાભ આપવો જોઈએ તે બાબતે વિશ્વસ્ત નથી. અત્યારે અદાલત પડકાર હેઠળના ચુકાદાની કાયદેસરતા અને માન્યતાનું મૂલ્યાંકન કરી રહી છે.

ફરિયાદ પક્ષના મૂળ પ્રકરણ તથા આરોપ સાબિત કરવા માટે રજૂ કરાયેલા પુરાવાની પૃષ્ઠભૂમિમાં અદાલતે ચુકાદા અને તેની દઢતાની તપાસ કરવી આવશ્યક છે. શ્રી અમીનનું કહેવું માત્ર શ્રી દવે અને શ્રી ચેતન પટેલની સંડોવણીની મજબૂત સંભાવના દર્શાવે છે, પરંતુ ખાસ કરીને જ્યારે તેઓ અદાલત સમક્ષ હાજર નથી ત્યારે આ મુદ્દા પર અદાલત માટે ટિપ્પણી કરવી મુશ્કેલ રહેશે. તે બંને સાક્ષીઓને ગંભીર હાનિ પહોંચાડી શકે છે. જો સી.બી.આઈ.એ આ બંને વ્યક્તિઓ સામે આરોપપત્ર દાખલ કર્યું હોત, તો આરોપી વિરુદ્ધની કાર્યવાહી દરમિયાન તેઓને સક્ષમ સાક્ષી તરીકે પરીક્ષિત કરી શકાયા ન હોત. પરંતુ માત્ર આ તર્કના આધારે તેમની આવૃત્તિને અવગણી શકાય નહીં. આવી હકીકતની પરિસ્થિતિમાં અદાલતનું એકમાત્ર કર્તવ્ય એ જોવાનું છે કે અદાલત સમક્ષ તેમનું કહેવું અન્ય સ્વતંત્ર પુરાવાથી વિશ્વસનીય આધાર પામે છે કે નહીં. અહીં હાલના કેસમાં એવો આધાર ઉપલબ્ધ છે. શ્રી એચ.ડી. પરમાર, શ્રી જાંબુસારિયા અને શ્રી એ.એ. પઠાણનો પુરાવો આરોપીને કૌભાંડના ગુના સાથે, અર્થાત્ ખોટું આઈ.ટી. રિફંડ વાઉચર અને આઈ.ટી. એડવાઈસ બનાવવાના કૃત્ય સાથે, સાંકળવા માટે પૂરતો છે અને શ્રી પીયુષ વ્યાસ તેમજ શ્રી નટવર પટેલ – અસિસ્ટન્ટ મેનેજરનો પુરાવો પણ શ્રી જે.આર. વ્યાસના નામે ખોલવામાં આવેલા કાલ્પનિક ખાતા સાથે આરોપીને જોડવા માટે પૂરતો હોવાનું જણાય છે. શ્રી અમીને દલીલ કરી હતી કે જરૂર પૂછપરછ દરમિયાન સાક્ષીઓએ પહેલી વાર અદાલત સમક્ષ એવું જણાવ્યું કે તેઓએ તે વાત તપાસ એજન્સીને

કહી હોઈ શકત, અને તેથી કોઈ વિશિષ્ટ સાક્ષીના મૌખિક પુરાવાની મૂળવણી કરતી વખતે તેને મહત્વપૂર્ણ સુધારો અથવા ચૂક ગણવી જોઈએ. આવા પ્રકારની ચૂકને વિરુદ્ધાભાસ સમકક્ષ ગણાવી શકાય છે, એ સ્થાપિત કાનૂન છે. તેના વિપરીત, અદાલત કાયદેસર અને ચુકિતપૂર્ણ રીતે ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષીઓએ જણાવેલ આવી હકીકતોને એવા પુરાવા તરીકે ગણના કરી શકે છે જે આરોપીના આગ્રહે નોંધ પર આવી છે. તેથી યોગ્ય રીતે કહેવાય છે કે ક્યારેક જોખમી પ્રશ્નો અથવા અંદાજ સૂચનો નોંધ પર એવો નિર્ણાયક પુરાવો લાવે છે કે જે અંતે આરોપી વિરુદ્ધ જઈ શકે છે.

૩૯. આરોપીને ગુના સાથે સાંકળવામાં અને ફરિયાદ પક્ષે સાબિત કરેલ પરિસ્થિતિઓ વચ્ચેનો પરસ્પર સંબંધ સ્થાપિત કરવા માટે હસ્તલેખ નિષ્ણાતના અભિપ્રાયને અદાલતે મહત્વ આપ્યું છે, તે સાચું છે અને, તેથી જ, શ્રી અમીને એક મુદ્દા પર જોર આપ્યું છે કે વર્તમાન કેસમાં નીચલી અદાલતે અભિપ્રાયરૂપ પુરાવાને ફરિયાદ પક્ષને અનુકૂળ એવા પુરાવા તરીકે સ્વીકારવો ન જોઈએ હતો. નિષ્ણાતે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સ્વીકાર્યું છે કે પ્રશ્નિત દસ્તાવેજો અંગે પ્રશ્ન નં. ૨, પ્રશ્ન નં. ૫, પ્રશ્ન નં. ૮, પ્રશ્ન નં. ૧/૧, પ્રશ્ન નં. ૧૦ થી પ્રશ્ન નં. ૧૮ સિવાય તે કોઈ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરી શકતા નથી; એટલે કે, હાથવગી સામગ્રીના આધારે બાકીની વસ્તુઓના લેખકત્વનું નિર્ધારણ નિષ્ણાત માટે શક્ય નહોતું. આ અભિપ્રાય આંક ૭૩ પર છે. પરિશિષ્ટો સાથે નિષ્ણાતને મોકલાયેલ પ્રશ્નાવલી

આંક ૭૨ પર છે. ૧૦ પ્રશ્નો ઘડવામાં આવ્યા હતા અને ૧૮ દસ્તાવેજોનું વિશ્લેષણ અને પરીક્ષણ કરવા માટે, આરોપીના સ્વીકારેલ લખાણ, હસ્તાક્ષર અને આંકડાઓ સાથે, એટલે કે ચાર દસ્તાવેજો તથા બે સાક્ષીઓની હાજરીમાં લેવાયેલા નમૂનાત્મક હસ્તલેખ, હસ્તાક્ષર અને આંકડાઓ ધરાવતા ચાર ફાઈલો મોકલવામાં આવ્યા હતા. આ દસ્તાવેજોનો ઉલ્લેખ અભિપ્રાયમાં આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે, એટલે કે (૧) એસ.૧ થી ૩૧, (૨) એસ.૩૨ થી ૫૬, (૩) એસ.૫૫ થી ૬૧ અને (૪) એસ.૬૨ થી ૬૯. અભિપ્રાય રચવાના કારણો આંક ૭૪ પર છે. હસ્તલેખ નિષ્ણાતની જિરહ મુખ્યત્વે દર્શાવેલ અભિપ્રાયના અનુરૂપ- ૧ અને ૨માં સમાયેલ અભિપ્રાયના કારણો પર આધારિત છે, જે સકારાત્મક રીતે પ્રશ્નિત દસ્તાવેજોમાં આવેલા હસ્તલેખ, હસ્તાક્ષર અથવા આંકડાઓને અન્ય દસ્તાવેજો, એટલે કે નમૂનાત્મક તેમજ આરોપીના અવિવાદિત લખાણો સાથે સાંકળે છે. નિષ્ણાતે દર્શાવેલ કારણોને વિચાર્યા પછી, સ્પષ્ટ થાય છે કે અભિપ્રાય રચતી વખતે નિષ્ણાતે હસ્તલેખ વિજ્ઞાનના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો ધ્યાનમાં રાખ્યા હતા. નિશ્ચિતપણે, પોતાની જિરહમાં નિષ્ણાતે એ.એસ. ઓસ્બોર્નના ગ્રંથ (૨મી આવૃત્તિ) માંથી તેમના સમક્ષ મુકવામાં આવેલ પ્રસ્તાવ સાથે સહમતિ દર્શાવી નહોતી. બચાવ પક્ષના વકીલ દ્વારા નિષ્ણાત સમક્ષ નીચેના પ્રસ્તાવો મુકવામાં આવ્યા હતા:—

(૧) વિવાદિત દસ્તાવેજના ફોટોગ્રાફ્સ તૈયાર કરવાનો સર્વાધિક મહત્વનો કારણ એ છે કે આ ઉપાય દ્વારા પ્રશ્નાધીન લેખનને ચોક્કસ રીતે મોટું કરી શકાય છે, જેથી તેની દરેક ગુણવત્તા અને લાક્ષણિકતા સ્પષ્ટ અને યોગ્ય રીતે અર્થઘટિત કરી શકાય, ભલે તેમ દર્શાવાયેલા તથ્યો અસલિયત તરફ સૂચન કરતા હોય કે બનાવટ તરફ. (પેપર-બુકના પાનું-૫૩૧).

(૨) કોઈ દસ્તાવેજનું ફોટોગ્રાફ લેવાનો બીજો હેતુ એ છે કે તેની કેટલીય ચોક્કસ નકલ ઉપલબ્ધ કરાવવી, જેથી કોઈપણ સંખ્યાના પરીક્ષકોને તેના અભ્યાસ, તુલના અને તપાસ માટે અમર્યાદિત તક મળે, જે માત્ર મૂળ કાગળનો જ ઉપયોગ કરીને શક્ય ન બનત. (પેટે-૫૩૧ ઓફ ધ પેપર-બુક).

(૩) ખાસ કુશળતા ધરાવતા વ્યક્તિઓના કેસ સિવાય, આંખ એક પાનેથી બીજા પાને અથવા થોડા ઇંચના અંતરેથી પણ અજાણી આકાર અથવા રંગની છાપને લઈ જઈ શકતી નથી, અને એવા નાના પદાર્થોમાં, જેમની નજીક-નજીક રાખીને તપાસ કરી શકાય તેમ નથી, તેમાં અત્યંત સ્પષ્ટ સમાનતાઓ અથવા ભિન્નતાઓ પણ યોગ્ય રીતે નોંધવાની ક્ષમતા બહુ ઓછા

અવલોકકોમાં હોય છે. જે પદાર્થો વાસ્તવમાં ભિન્ન હોય છે, તેઓને જેટલા નજીક-નજીક મૂકવામાં આવે તેટલા તેઓ દેખાવમાં વધુ ભિન્ન જણાય છે; અથવા, જો તેઓ સમાન હોય, તો તેમને નજીક લાવવામાં આવે તેમ તેઓ વધુ સમાન દેખાય છે. (પેપર-બુકના પાનું-૫૩૧).

(૪) આ પ્રકારના વિસ્તૃત કરાયેલા ફોટોગ્રાફો ક્યારેક પુરાવા તરીકે સંપૂર્ણપણે નિષ્કર્ષાત્મક હોય છે. (પેપર-બુકનું પાનું-૫૩૧).

(૫) વિવિધ હેતુઓ માટે દષ્ટાંત ઇચ્છનીય હોય છે; પ્રથમ, સંકોચ, કંપન, કલમના દબાણમાં અસમાનતા, થંભણ, પુનઃસ્પર્શ, તથા સામાન્ય રીતે એવી રેખાગત ગુણવત્તા દર્શાવવા માટે, જે લખાણની સ્વાભાવિક ગતિને બદલે અનુકરણ કરાયેલ ગતિ તરફ સંકેત કરે છે, જેમ કે આકૃતિ ૧૮૬ અને ૧૮૭ માં સારી રીતે દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આ પરિસ્થિતિઓ દર્શાવતાં મોટા અને સચોટ છાયાચિત્રો દ્વારા, અનુસરવામાં આવેલી સહીનો સ્વભાવતઃ શંકાસ્પદ સ્વરૂપ સામાન્ય રીતે સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. છાયાચિત્રોનો બીજો હેતુ શંકાસ્પદ સમાનતા, અથવા વિવાદિત સહી અને આક્ષેપિત નમૂના વચ્ચેની નજીકની સમાનતા

દર્શાવવાનો, અથવા સમાન ગેરકાયદેસર મૂળવાળી અનેક વિવાદિત સહીઓની સમાનતા દર્શાવવાનો છે. (પેપર-બુકના પાનું-૫૩૩.)

(૬) આ વિવિધ પ્રશ્નોની યથોચિત દષ્ટાંતરૂપ રજૂઆત માટે આવશ્યક એવા ફોટોગ્રાફ્સનો મોટો હિસ્સો આ પુસ્તકના પાનાંઓ કરતાં મોટા કદનો હોય છે, જે મોટા ભાગના કિસ્સાઓમાં ૮ બાય ૧૦ થી ૧૧ બાય ૧૪ ઇંચ સુધીનો હોય છે. તેઓ એવી રીતે તૈયાર કરવામાં આવવા જોઈએ કે દરેક ભાગની સર્વોચ્ચ વિગત સ્પષ્ટ થાય, અને ઉપલબ્ધ કોઈપણ પ્રક્રિયા દ્વારા આ પુસ્તકના નાના પાનાંઓ પર વિવિધ પ્રશ્નોને સૌથી અસરકારક રીતે દષ્ટાંતરૂપ દર્શાવવું વ્યવહારુ નથી. આ અને અન્ય અધ્યાયોમાં જોડાયેલા દષ્ટાંતો માત્ર એટલું સૂચવે છે કે જ્યારે જગ્યા અને પદ્ધતિ પર મર્યાદા ન હોય ત્યારે શું શક્ય બને છે. આમાંથી ઘણા મુદ્દાઓ પર વિચાર કરતાં, જે વ્યક્તિએ કેસનો નિર્ણય કરવો હોય તેના મન સુધી પહોંચવાનો એકમાત્ર માર્ગ આંખ મારફતે જ હોય છે. દરેક કેસમાં આ પ્રશ્નના સર્વે પાસાઓમાં વિચારણા થવી જોઈએ અને તૈયારીના આ ભાગને મર્યાદિત કરતી મિતવ્યયિતા પરાજયને આમંત્રણ આપી શકે છે. (પેપર-બુકના પાનું-૫૩૩.)

(૭) જ્યારે કોઈ બનાવટી હસ્તાક્ષરનું, તે અનુકૃતિરૂપ હોય કે ટ્રેસ કરેલું હોય, વિશાળિત છાયાચિત્ર અસલી હસ્તાક્ષરના તેવી જ રીતે વિશાળિત છાયાચિત્ર સાથે સરખાવવામાં આવે છે, ત્યારે બંને હસ્તાક્ષરોના દેખાવમાં સામાન્ય સમાનતા હોવા છતાં તેમની વચ્ચે ખૂબ જ મોટો ફરક હોવાનું સ્પષ્ટ જણાય છે, કારણ કે કોઈપણ હસ્તાક્ષરની રચનાની વિગતનું નગ્ન આંખે મૂલવણી ત્યારે જ થઈ શકે છે જ્યારે તેને અનેક ગણો વિશાળિત કરવામાં આવે. (પેપર-બુકના પાનું-૫૩૩.)

(૮) દસ્તાવેજો સંબંધિત પુરાવા રજૂ કરવામાં આવી રહ્યા હોય ત્યારે, તેમના મહત્વની સમજ આપવામાં આવતી વખતે, ફોટોગ્રાફોમાં દર્શાવાયેલ હસ્તલેખન અથવા ટાઈપલિખિતની કેટલીક વિશેષતાઓ અદાલતના ધ્યાન પર લાવવી આવશ્યક બને છે. (પેપર-બુકના પાનું-૫૩૩.)

(૯) બનાવટી હસ્તાક્ષરો વિષયક અધ્યાયમાં જેમ થોડા વિગતે દર્શાવવામાં આવ્યું છે તેમ, બોલ-પોઈન્ટ પેનના ઉપયોગથી બનાવટ શોધવાની પ્રક્રિયા ઘણી ઓછી નિશ્ચિત બને છે, કારણ કે

અહીં હસ્તલેખિત હસ્તાક્ષરની અતિસૂક્ષ્મ વિગતો સર્વોપરી મહત્વ ધરાવે છે. (પેપર-બુકના પાનું-૫૩૫.)

(૧૦) બીજી બાજુ, અણી વિનાની પેન્સિલ અક્ષરોની રચનામાં છાયાંકન અથવા સૂક્ષ્મ વિગતો પૈકી કોઈપણ સમાવવા માટે અત્યંત કુશળ વ્યક્તિના પ્રયત્નોને પણ નિષ્ફળ બનાવશે. જ્યારે બોલ-પોઈન્ટ પેનનો ઉપયોગ થાય છે ત્યારે મર્યાદા આવી પહોંચે છે; આ સાધનમાં અણી વિનાની પેન્સિલના બધા દોષો ઉપરાંત તેના પોતાના વિશિષ્ટ અન્ય દોષો પણ રહેલા હોય છે. (પેપર-બુકના પાનું-૫૩૫.)

(૧૧) અક્ષર-રચનાના વધુ સૂક્ષ્મ વિગતોના પુનરુત્પાદન માટે ફરતું બોલ ભાગ્યે જ પસંદગીનું સાધન ગણાય, અને આ ખામીમાં વધુ વધારો કરતાં, સાંકડી વક્તા આસપાસ ફેરવતાં બોલ-પોઈન્ટ રેખામાં અચાનક અને વિલક્ષણ વર્તુળાકાર જાડાઈ ઉમેરે છે.

(પેપર બુકપેપર બુકનું પાનું-૫૩૫.)

(૧૨) જ્યાં એ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે કે માત્ર થોડાક અક્ષરો ધરાવતી બનાવટી સહી કોઈ નિશ્ચિત લેખકે લખેલી

હતી, ત્યાં આ હકીકત લગભગ હંમેશાં હોય છે. વિવાદિત હસ્તાવેજોની સમસ્યાઓમાં આ એક અત્યંત વારંવાર ઉપસ્થિત થતી સમસ્યા છે, અને પ્રશ્નનો જવાબ બહુ ઓછા પ્રસંગોએ આપી શકાય છે, કારણ કે એવો જવાબ આધારિત કરી શકાય તેટલો પૂરતો પુરાવો ઉપલબ્ધ હોતો નથી. (પેપર-બુકના પાનું-૫૪૯).

(૧૩) વિષય પર ધ્યાનનું આ અત્યંત એકાગ્ર કેન્દ્રીકરણ અને લખવાની પ્રક્રિયા, વ્યક્તિ માટે પોતાનું જ હસ્તાક્ષર પણ મુક્ત અને સ્વાભાવિક રીતે લખવું અત્યંત મુશ્કેલ બનાવી દે છે, અને આવી સ્વ-જાગૃત પરિસ્થિતિઓમાં બીજા વ્યક્તિનું લખાણ સફળતાપૂર્વક અનુકરણ કરવાની આવશ્યકતા મૂકવામાં આવે ત્યારે, તે અત્યંત મહત્વની મુશ્કેલીનું કાર્ય બને છે. (પેજ-૫૫૧ કાગળ-પુસ્તકનું.)

(૧૪) એવું દર્શાવવામાં આવશે કે, જ્યારે હસ્તાક્ષર અસલી છે કે બનાવટી છે તે અંગે નિશ્ચિત અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવો અને તેનો આધારસભર ન્યાયસંગત ઠરાવ કરવો ઘણી વખત શક્ય બને છે, ત્યારે બનાવટી લેખનના હસ્તલેખની શંકાસ્પદ વ્યક્તિઓના હસ્તલેખના નમૂનાઓ સાથે તુલના કરીને બનાવટ કરનારની

ઓળખ સ્થાપિત કરી શકાય તેવું અત્યંત દુર્લભ છે. (પેપર-બુકના પૃષ્ઠ-૫૫૧.)

(૧૫) જો વિવાદિત હસ્તાક્ષરો બોલ-પોઈન્ટ પેનથી લખાયેલા હોય, તો તેમની તુલના પરંપરાગત પ્રકારની પેનથી લખાયેલા અસલી હસ્તાક્ષરો સાથે સંપૂર્ણ સંતોષકારક રીતે કરી શકાય છે, પરંતુ તેનો વિપરીત હંમેશા શક્ય નથી.

(કાગળપુસ્તિકાના પાનું-૫૫૧.)

(૧૫) ભલે કોઈ વ્યક્તિ વિનંતી પર પોતાના હસ્તલેખના નમૂનાઓ આપવા માટે સંપૂર્ણપણે તૈયાર હોય, તો પણ એવો પ્રશ્ન ઊભો થઈ શકે છે કે શું તેના પર એ રીતે આધાર રાખી શકાય કે તે દરેક દષ્ટિએ સ્વાભાવિક લખાણો જ છે. ભલે સંબંધિત વ્યક્તિનું અંતઃકરણ સંપૂર્ણ નિર્વિકાર હોય, તો પણ અસ્વાભાવિક પરિસ્થિતિઓ, અથવા કદાચ પ્રસંગની વિશિષ્ટતા, તેના દ્વારા અજાણતાં જ તેના હસ્તલેખમાં ફેરફાર થવાની શક્યતા રહેલી છે. જ્યાં હસ્તાક્ષરોનો પ્રશ્ન હોય છે, ત્યાં એ ખૂબ જ અસંભવિત છે કે તે પોતાની સહી એ જ રીતે ઉતાવળમાં કરી નાખશે જેમ તે સામાન્ય વ્યવહાર દરમિયાન દસ્તાવેજો પર સહી કરતી વખતે સામાન્ય રીતે કરે છે; તેની કરતાં ઘણી વધુ શક્યતા એ છે કે તે એવી સહી

લખવામાં કાળજી લેશે જે શક્ય તેટલી વાંચી શકાય તેવી, અથવા
કદાચ શક્ય તેટલી પ્રભાવશાળી હોય.

આ સાક્ષી પી.ડબલ્યુ. ૧૮ શ્રી સુરેશચંદ્ર લોહિયા (આંક ૭૧) ની જિરહ દરમિયાન પુસ્તક દર્શાવીને, તેમને લેખનમાં સામાન્ય સમાનતા સંબંધિત આકૃતિ “૨૦૫” પણ દર્શાવવામાં આવી હતી, એટલે કે ૧૪ ભિન્ન લેખકો દ્વારા લખાયેલ “એન્ડ” શબ્દ, જે પેપર-બુકના પાનું ૫૪૯ પર છે (આંક ૭૧). પરંતુ વર્તમાન કેસમાં, માનનીય નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે, લેખનમાં પ્રસ્તાવિત સામાન્ય સમાનતાઓના આધારે શંકાની દૃષ્ટિએ જોવી શકાય તેવી અભિપ્રાયને નિશ્ચિતપણે વિચારમાં લીધો નથી. આ સાક્ષી પી.ડબલ્યુ. સુરેશચંદ્ર સામે સફળતાપૂર્વક એવી કોઈ ભૂલ દર્શાવવામાં આવી નથી કે તેમણે હસ્તલેખ પરીક્ષણ વિજ્ઞાનના સ્વીકારાયેલા સિદ્ધાંતોની અવગણના કરી હોય. નિષ્ણાતે દરેક દસ્તાવેજને શક્ય તેટલું વિશાળ કરી જોઈ અને તપાસી લીધા હતા. નોંધમાંથી એવું બહાર આવતું નથી કે આરોપીએ પી.ડબલ્યુ. ૧૮ શ્રી લોહિયાની તપાસ પહેલાં ક્યારેય નીચલી અદાલત સમક્ષ એવી વિનંતી કરી હોય કે તપાસ હેઠળના દસ્તાવેજોના નિષ્ણાતે લીધેલા વિશાળકૃત ફોટોગ્રાફો તેને આપવામાં આવે. અગાઉ આવી નવીનતમ તકનીક ઉપલબ્ધ નહોતી અને તેથી અદાલતો પ્રશ્નિત દસ્તાવેજના વિશાળકૃત ફોટોગ્રાફો, સંબંધિત નમૂનાકીય અથવા અવિવાદિત લેખન સાથે રજૂ કરવાની આગ્રહ રાખતી હતી. ફક્ત એટલા માટે કે

તપાસ અધિકારીએ પ્રશ્નિત દસ્તાવેજોને અનેક વખત નકલ કરવા આગ્રહ કર્યો હતો અને નકલ કરતી વખતે જો તપાસ અધિકારીને જણાય કે આરોપી અથવા શંકાસ્પદ વ્યક્તિ કંઈક ટાળી રહ્યો છે, તો તે પ્રશ્નિત દસ્તાવેજની જેમનો તેમ જ પ્રામાણિકપણે નકલ કરવા માટે સકારાત્મક રીતે આગ્રહ કરી શકે છે. તેથી, દલીલની ખાતર ભલે એમ માનીએ કે તપાસ અધિકારીએ “જે” અક્ષર પર ટપકું મૂકવા આગ્રહ કર્યો હતો, કારણ કે તે પ્રશ્નિત દસ્તાવેજમાં હતું, તો પણ તેના કારણે નમૂનાકીય લેખન તુલના માટે અયોગ્ય બની જતું નથી. ઉલટાનું, એવું જણાય છે કે તપાસ એજન્સીએ શ્રી એચ.ડી. પરમાર અને શ્રી બી.કે. શાહ જેવા એક સમયે શંકાસ્પદ રહેલા વ્યક્તિઓ સહિત તમામ વ્યક્તિઓ પાસેથી નમૂનાકીય હસ્તલેખ લેતી વખતે સંપૂર્ણ કાળજી લીધી હતી. કયા પ્રકારની પરિસ્થિતિ હસ્તલેખને અસર કરશે; માનસિક, શારીરિક અથવા પર્યાવરણીય પણ, તે અંગે ટિપ્પણી કરવી આવશ્યક નથી. આથી નિષ્ણાતને નમૂનાકીય લેખનોની સંખ્યા આપવામાં આવે છે જેથી પ્રશ્નિત દસ્તાવેજની તારીખ-સંબંધિત વૈજ્ઞાનિક રીતે એકત્રિત માહિતીના આધારે સુક્ષ્મ તપાસ કરી શકાય. જો કોઈ વિવાદિત લખાણો આરોપીને ગુનાથી જોડવા માટે પૂરતા જણાય, તો નમૂનાકીય લેખન સંદર્ભે નિષ્ણાત સમક્ષ કરવામાં આવેલા સૂચનના પ્રસ્તાવમાં વધુ પ્રવેશવાની જરૂર રહેતી નથી. અંતે, સહકર્મચારીઓનું અભિપ્રાયાત્મક સાક્ષ્ય પહેલેથી જ ઉપલબ્ધ છે, જે કાયદેસર રીતે એવો દાવો કરી શકે છે કે તેઓ આરોપીના હસ્તલેખથી પરિચિત હતા, અને તે સાક્ષ્યના ભાગની નીચલી

અદાલતે યોગ્ય મૂલવણી કરી છે. તેથી, માનનીય નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશ અભિપ્રાયાત્મક સાક્ષ્યને પુષ્ટિકારક સાક્ષ્યરૂપે નિર્ભયતાથી ઉપયોગમાં લઈ શકતા હતા. ઉલટાનું, એવું નિરીક્ષણ કરવું શક્ય છે કે વર્તમાન કેસમાં, અભિપ્રાયાત્મક સાક્ષ્યના બળ પર પણ, અદાલત કાયદેસર રીતે એવું અનુમાન કરી શકતી કે ફરિયાદ પક્ષે મૂકેલા આક્ષેપોમાં તથ્યસ્વરૂપ છે કે ઓછામાં ઓછો વર્તમાન આરોપી દસ્તાવેજોની બનાવટમાં, મુખ્યત્વે આવકવેરા રિફંડ વાઉચર અને આવકવેરા સલાહપત્રમાં, સહભાગી હતો અને બેંક ખાતું ખોલતી વખતે શ્રી જે.આર. વ્યાસ તરીકે સહી કરનાર પણ એ જ વ્યક્તિ છે. આ એવો કેસ છે જ્યાં મજબૂત સાક્ષ્યના બે સમૂહો ઉપલબ્ધ છે અને બંને સમૂહો પરસ્પર એકબીજાને પુષ્ટિ આપે છે. તેથી, આ મુદ્દે શ્રી અમીન દ્વારા રજૂ કરાયેલ દલીલો સ્વીકાર્ય જણાતી નથી. ઉલટાનું, શ્રી રવાણી, સી.બી.આઈ. તરફથી ઉપસ્થિત માનનીય વકીલ દ્વારા ભરોસો મૂકાયેલા સર્વોચ્ચ અદાલતના નિરીક્ષણો, ભગવન દાસ અને અન્ય વિ. રાજ્ય રાજસ્થાન, ૧૯૫૭ એસ.સી. ૫૮૯ તથા રાજ્ય મધ્યપ્રદેશ વિ. સંજય રાય, (૨૦૦૪) ૧૦ એસ.સી.સી. ૫૭૦ ના કેસોમાં, ફરિયાદ પક્ષને મદદરૂપ થશે. નિર્ણયનો સંબંધિત પરિચ્છેદ-૧૩ આ ચુકાદાના અગાઉના પરિચ્છેદોમાં પહેલેથી જ પુનઃઉલ્લેખિત કરવામાં આવ્યો છે. તેમ છતાં, રાજ્ય મધ્યપ્રદેશ વિ. સંજય રાય, (ઉપરોક્ત) ના કેસના નિર્ણયમાં, સર્વોચ્ચ અદાલત પરિસ્થિતિજન્ય સાક્ષ્ય આધારિત કેસ પર વિચારણા કરી રહી હતી અને અભિપ્રાયાત્મક સાક્ષ્ય વિચારાધીન મુખ્ય પાસાઓમાંથી એક હતું. આરોપીને

દોષિત ઠેરવવા માટે નીચલી અદાલતે જે એકમાત્ર પરિસ્થિતિ પર ભરોસો મૂક્યો હતો, તે ફોજદારી ન્યાયતત્ત્વવિધાના કોઈ પાઠ્યપુસ્તકના ઉલ્લેખ પર આધારિત હતી. સર્વોચ્ચ અદાલતે ચુકાદાના પરિચ્છેદ-૧૭ માં કહ્યું છે કે :-

“૧૭. એવું કહી શકાય નહીં કે આ લેખકોના મતો એ પરિસ્થિતિઓ સંબંધે આપવામાં આવ્યા હતા, જે અત્રે અમારી સમક્ષ રહેલા કેસમાં ઉદ્ભવેલી પરિસ્થિતિઓ સાથે યથાર્થ રીતે સમાન હતી; તેમજ, આ કેસમાં તપાસાયેલા નિષ્ણાતના પુરાવા સાથે વ્યવહાર કરવાની અથવા તેનો નિકાલ કરવાની આ કોઈ સંતોષકારક રીત નથી, જો સુધી તેના મતને અવિશ્વસનીય ઠેરવવા માટે આધારરૂપ બનાવવામાં આવતાં અંશો તેની સમક્ષ મૂકવામાં ન આવે. આ અદાલતે સુંદરલાલ વિ. સ્ટેટ ઓફ એમ.પી. માં, ચિકિત્સકીય સાક્ષીઓ સમક્ષ આવા અંશો મૂકવામાં આવ્યા વગર, તેમના પર આધાર રાખીને આરોપી વિરુદ્ધ પ્રતિકૂલ નિષ્કર્ષો આંકવાની ન્યાયાધીશો દ્વારા અપનાવવામાં આવેલી પદ્ધતિને અસ્વીકારેલી હતી. આવો જ દષ્ટિકોણ ભગવાન્ દાસ વિ. સ્ટેટ ઓફ રાજસ્થાન માં પણ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો હતો. વિશેષજ્ઞ લેખકો દ્વારા પાઠ્યપુસ્તકોમાં વ્યક્ત કરાયેલા મતો, સત્ય સુધી પહોંચવા માટે અદાલતને ઘણી મદદરૂપ અને મહત્વપૂર્ણ હોઈ શકે છે, છતાં

તેઓને હંમેશા એવા નિશ્ચિત અથવા અંતિમ સ્વરૂપના ગણી શકાય નહીં કે લેખક જે કહે છે તે આધારે કાયદાની અદાલતને પણ, નિર્ધારિત કેસમાં સાબિત થયેલ વિશિષ્ટ હકીકતોના આધારે, પોતાનું યોગ્ય નિષ્કર્ષ પાડવાનો અધિકાર વંચિત થઈ જાય. સારતત્વે, આવા મતોને પ્રેરક મૂલ્ય હોઈ શકે, છતાં તેઓને હંમેશા પ્રમાણભૂત રીતે બંધનકારક માનવામાં આવી શકે નહીં, એટલું જ નહીં કે કોઈ નિર્ધારિત કેસમાં આરોપીના દોષ અંગે, અન્યથા ચુકિતપૂર્ણ રીતે આવશ્યક એવા વાસ્તવિક પુરાવાને પણ તેઓ બદલી શકે. આવા મતોને અદાલતમાં તપાસાયેલા નિષ્ણાતના મત કરતાં ઊંચા સ્તરે ઉન્નત કરી શકાય નહીં અથવા તેને વધુ ઊંચા પાયે સ્થાન આપી શકાય નહીં; અને સામાન્ય રીતે જેને જેટલું વજન મળવું જોઈએ અથવા આપવાનું યોગ્ય હોય તેનાથી વધુ વજન આપવું પણ યોગ્ય નથી.” (હાલના ચુકાદાના હેતુસર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે)

આ નિર્ણયનો અનુપાત, નિશ્ચિતપણે ફરિયાદ પક્ષને સહાયરૂપ થશે, કારણ કે અહીં અપીલકર્તા પુસ્તકમાં નિષ્ણાત દ્વારા વ્યક્ત કરાયેલા કેટલાક અભિપ્રાયનો લાભ લેવા ઈચ્છે છે અને એવી રજૂઆત કરી હતી કે તપાસાયેલા નિષ્ણાતના પુરાવાને અવગણવો જોઈએ. એ સાચું છે કે હસ્તલેખ નિષ્ણાતે

અભિપ્રાય રચવામાં કેટલાક અક્ષરો અને આંકડાઓનો વિચાર કર્યો છે અને તે જ બાબતો શ્રી અમીન દ્વારા મુખ્યત્વે અવિવાદિત દસ્તાવેજો અને અંગ્રેજી લેખનમાંથી દર્શાવવામાં આવી છે. નિષ્ણાતે મુખ્યત્વે “ક”, “૩”, “૮”, “૨” એવા આંકડાઓ તથા “ઈએસ” “એમ” “બીએસ”, “એસઈ”, “એએસ”, “એઆરએસ” અને “એચએએસ” એવા અક્ષર-સમૂહો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે, પરંતુ સમાનતાના લક્ષણનો વિચાર કરતી વખતે અસમાનતાનો પણ આપોઆપ વિચાર થઈ જાય છે.

૪૦. ફરિયાદ પક્ષના સાક્ષી ૧૮ શ્રી સુરેશ લોહિયા- હસ્તલેખ નિષ્ણાતે આંક ૩૦ માં પ્રશ્નાસ્પદ દસ્તાવેજો ક્યુ.૧, ક્યુ.૧/૧, ક્યુ.૨ અને ક્યુ.૩ના સંદર્ભમાં, આંક ૩૧ માં ક્યુ.૪ થી ક્યુ.૬, આંક ૩૨ માં ક્યુ.૭ થી ક્યુ.૮, આંક ૩૩ માં ક્યુ.૧૦, ક્યુ.૧૧ અને .૧૩, આંક ૩૪ માં ક્યુ.૧૪ અને ક્યુ.૧૫ તથા આંક ૩૫ માં ક્યુ.૧૬ થી ક્યુ.૧૮ સંદર્ભે, નમૂના લખાણો તેમજ આરોપી શ્રી એએસ પરમારના સ્વીકારેલા લખાણોનું પરીક્ષણ કર્યું છે. ક્યુ.૩૩ થી ક્યુ.૩૫ બેંકમાંથી પ્રાપ્ત અને જમ કરાયેલા દસ્તાવેજો છે. આરોપીના સ્વીકારેલા લખાણો આંક ૩૬ અને ૩૭ મુજબ નોંધ પર છે. નિષ્ણાતે શ્રી બીકે શાહના નમૂના લખાણ તરીકે મોકલાયેલા એ-૫૭ થી ૬૧ (આંક ૨૦) તથા શ્રી બીકે શાહના હસ્તાક્ષરો એટલે કે આંક ૨૧ માં એ-૭ અને એ-૮નું પણ વિચારણા કર્યું હતું. શ્રી એચડી પરમારના નમૂના લખાણો તેમજ સ્વીકારેલા લખાણો પણ નિષ્ણાત સમક્ષ એસ-૬ થી એસ.૬૮,

એ-૯ અને એ-૧૦ (આંક ૨૨ અને ૨૩) તરીકે હતા. શ્રી આરએમ દવેના નમૂના લખાણ અને તેમના સ્વીકારેલા લખાણો પણ મોકલવામાં આવ્યા હતા અને આ સાક્ષીએ તેનું પણ પરીક્ષણ કર્યું હતું, જે આંક ૨૪ અને ૨૫ પર છે. તેથી, આ અદાલત માટે એ સ્વીકારવું મુશ્કેલ છે કે વર્તમાન આરોપીને ઘેરવાનો પ્રયત્ન કરતાં પહેલાં, સીબીઆઈએ ઓછામાં ઓછું પ્રશ્નાસ્પદ દસ્તાવેજોની બનાવટમાં સંકળાયેલા વ્યક્તિઓ અંગેની શંકાની છાયા દૂર કરવાની કાળજી લીધી નથી. આ સાક્ષીએ પોતાના નિવેદનના પરિષ્કેદ-૩ માં વ્યક્ત કરેલો અભિપ્રાય, મારા મત મુજબ, નોંધ પર પહેલેથી ઉપલબ્ધ અન્ય મૌખિક પુરાવા સાથે વાંચતા, પ્રશ્નાસ્પદ દસ્તાવેજોના સંદર્ભે આરોપીને સાંકળવા માટે પૂરતો છે. એક સમયે, બચાવ પક્ષના વકીલે પ્રાદેશિક ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલા દસ્તાવેજો અંગે નિષ્ણાતે વ્યક્ત કરેલા અભિપ્રાયના સંદર્ભે તેમની સક્ષમતાને પડકારવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ નિષ્ણાતે તે તમામ પ્રશ્નોના કાર્યક્ષમપણે જવાબ આપ્યા હતા. અદાલતનો અભિપ્રાય છે કે હસ્તલેખનું પરીક્ષણ કરતી વખતે ભાષાનું પૂરતું જ્ઞાન હોવું આવશ્યક નથી, કારણ કે હસ્તલેખ નિષ્ણાતનો અભિપ્રાય વિજ્ઞાન પર આધારિત હોય છે અને મુખ્યત્વે આ વિજ્ઞાન વિવિધ એવા પાસાઓ સાથે સંબંધિત છે જે નોંધપાત્ર રીતે જુદા હોય છે અને ભાષાના જ્ઞાન સાથે તેમનું બહુ પ્રાસંગિક સંબંધ હોતો નથી. વિવિધ સ્વરૂપના લક્ષણોની સમાનતા અથવા અસમાનતા જ નિર્ધારક પરિબળ છે. પરંતુ વર્તમાન કેસમાં, સાક્ષીએ સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું છે કે તેને ગુજરાતી આવડે છે અને જરૂર દરમિયાન

જ્યારે તેને ગુજરાતીમાં કંઈક લખવા કહેવામાં આવ્યું હતું (નિવેદનનો આંક ૧૧), ત્યારે તેણે પ્રાદેશિક ગુજરાતીમાં પોતાનું સંપૂર્ણ નામ સફળતાપૂર્વક લખ્યું હતું અને તે પુરાવા રૂપે આંક ૭૨ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું હતું. તેથી, પરીક્ષિત સાક્ષી જેવા અનુભવી વ્યક્તિના પુરાવાને અદાલત અવગણે તે મુશ્કેલ છે. જો શ્રી એચડી પરમાર, અથવા શ્રી બીકે શાહ, અથવા શ્રી આરએમ દવેમાંથી કોઈએ ખરેખર કોઈપણ પ્રશ્નાસ્પદ દસ્તાવેજની બનાવટમાં ભાગ લીધો હોત, તો આ સાક્ષી તેમને સંડોવતા નહીં હોવાનો કોઈ કારણ ન હતો. તેથી, આ એવી દલીલ કરવી શક્ય નથી કે આ અંગ્રેજી હસ્તલેખનું ઉપરછઠ્ઠું પરીક્ષણ કરાયેલું પ્રકરણ છે, કદાચ ઉતાવળમાં, અથવા સીબીઆઈના દબાણ હેઠળ. આ દલીલ વિશ્વસનીય નથી અને તેથી સ્વીકાર્ય નથી.

૪૧. અવશ્ય, આ ચુકાદાના ઉપરોક્ત અનુચ્છેદોમાં કેટલીક ટિપ્પણીઓ કરવામાં આવી છે અને અદાલતે શ્રી આર.એમ. દવે અને શ્રી ચેતન પટેલની ભૂમિકા તથા સંડોવણીના વ્યાપ અંગે ટિપ્પણી કરી છે, તેથી તે જ બાબતો અહીં પુનરાવર્તિત કરવાની આવશ્યકતા નથી. પરંતુ શ્રી અમીને દર્શાવેલી કેટલીક ખામીઓ, જે પ્રત્યક્ષપણે સંબંધિત જણાય છે, તેનું નિવારણ જરૂરી છે, કારણ કે આ જાણીતો સિદ્ધાંત છે કે “ન્યાય માત્ર થવો જોઈએ એટલું જ નહીં, પરંતુ ન્યાય થયો હોવાનું પણ દેખાવું જોઈએ”. કેસના અભિયોજન દરમિયાન તપાસમાં સી.બી.આઈ.ની ભૂમિકા અપેક્ષિત મુજબ પારદર્શક જણાતી નથી, એવો આક્ષેપ છે. શ્રી અમીને

આવા તત્વો દર્શાવ્યા હોવાથી અદાલત માટે આ રજૂઆતને અવગણવી અથવા એકબાજુ ધકેલી દેવી શક્ય નથી. ખામીઓ/ઉણપોની યાદી અવશ્ય પૂર્ણ નથી અને તેને માત્ર દષ્ટાંતરૂપે જ જોવાની છે. પરંતુ સ્પષ્ટ છે કે:—

(એ) ફરિયાદ પક્ષે કથિત રીતે આરોપીને સોંપવામાં આવેલી પાસબુક જપ્ત કરવી જોઈએ હતી. બેન્કો છાપેલા નં. સાથે પાસબુક જાળવે છે અને જારી કરે છે અને દરેક લેજર ખાતામાં સામાન્ય રીતે ખાતાધારકને જારી કરાયેલ પાસબુકનો નંબર સમાવેલો હોય છે. જો ડુપ્લિકેટ પાસબુક જારી કરવામાં આવે, તો પાસબુક પર ખાસ નોંધ કરવામાં આવે છે કે જારી કરાયેલ પાસબુક ડુપ્લિકેટ પાસબુક છે. દેશની તમામ બેન્કો દ્વારા આ પ્રથા એકસરખી રીતે અનુસરવામાં આવે છે. ખરેખર પાસબુક જારી કરવામાં આવી હતી કે નહીં, અને જો આવી હતી, તો તે કયા નંબરની હતી અને શું તે નંબર બેંક પાસે ઉપલબ્ધ સ્ટેશનરીના નં.િત નંબરો મુજબ આવે છે કે નહીં? તેથી, પી.ડબલ્યુ. ચેતન પટેલના નિવેદનનું પરસ્પર ચકાસણું કરવું આવશ્યક હતું કે પાસબુક જારી કરવાની તેમની આવૃત્તિ અને આરોપી સાથે વાતચીત થયાનું તેમનું કહેવું શ્રેષ્ઠ ઉપલબ્ધ પુરાવાથી બળ પામતું હતું કે નહીં? ફરિયાદ પક્ષે શ્રેષ્ઠ પુરાવો રજૂ

કરવો, એકત્રિત કરવો અને અદાલત સમક્ષ પેશ કરવો અપેક્ષિત છે.

(બી) શ્રી આર.એમ. દવેની પાછળના તબક્કે પૂછપરછ કરવામાં આવી હતી. તે પહેલાં, શાખા મેનેજર શ્રી લખાણીનું નિવેદન અગાઉથી જ અભિલેખ પર હતું. ન્યાયબાહ્ય કબૂલાત પુરાવાનો એક મહત્વપૂર્ણ અને નિર્ણાયક ભાગ છે. શ્રી આર.એમ. દવે એ જો ખરેખર સીબીઆઈ સમક્ષ પોતાના નિવેદનમાં આરોપીએ કરેલી ન્યાયબાહ્ય કબૂલાત અંગે કંઈ જણાવ્યું હોત, તો પછી તેમને સીબીઆઈના સરકારી વકીલ દ્વારા સામનો કેમ કરાવવામાં આવ્યો નહોતો અને જ્યારે તેમણે અગાઉના નિવેદનમાં એવું જણાવ્યું જ નહોતું, ત્યારે બ્રાન્ચ મેનેજર શ્રી લખાણીના ન્યાયબાહ્ય સ્વીકારોક્તિ અંગે શું? સાક્ષીઓ એકબીજાના નિવેદનોનો વિરોધ કરતા હોય ત્યારે સાચું વર્ણન બહાર આવે અને તપાસ એજન્સીને મામલામાં વધુ સૂત્રો મળી શકે તે માટે સી.બી.આઈ. દ્વારા બે સાક્ષીઓને એકસાથે બોલાવવાની પણ પ્રથા છે. વર્તમાન મામલામાં કદાચ આવું કંઈ કરવામાં આવ્યું નથી અને તેથી જ નીચલી અદાલતને એવી નોંધ કરવી પડી કે આવા સંવેદનશીલ મામલામાં આરોપીએ કરેલા સ્વીકાર અંગેના પુરાવામાં કોઈ તત્વ

નથી. સીધા ક્રોના સંદર્ભમાં આવકવેરા વિભાગ અત્યંત મહત્વનો વિભાગ છે અને જ્યાં જ્યાં તેના પોતાના કર્મચારી દ્વારા વિભાગને છેતરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હોય, ત્યાં તપાસ અને ફરિયાદ પક્ષની કાર્યવાહી અત્યંત સાવચેતીપૂર્વક થવી જોઈએ. આ માત્ર આવકવેરાની રિટર્ન દાખલ કરવા અથવા ન કરવા, અથવા ખોટી આવકવેરાની રિટર્ન દાખલ કરવા, અથવા કર ચુકવણીના ચલણમાં દર્શાવેલ વાસ્તવિક કર કરતાં ઓછો કર ભરવાનો મામલો ન હતો.

(સી) વર્તમાન પ્રકરણમાં છેતરપિંડી કરવાનો કરવામાં આવેલ પ્રયાસ સૌપ્રથમ કોણે શોધ્યો હતો, તે પણ એક પ્રશ્ન હતો, કારણ કે પી.ડબ્લ્યુ. શ્રી લાખાણી એવો દાવો કરે છે કે તા. ૧૦.૦૯.૧૯૮૬ ની સાંજે સૌપ્રથમ તેમને જ કંઈક શંકાસ્પદ લાગ્યું હતું અને તેથી તેમણે સ્વપ્રેરણાથી પૂછપરછ શરૂ કરી તથા અમદાવાદના ઉસ્માનપુરા સ્થિત કર્ણાવતી સોસાયટીમાં આવેલ બંગલા પર મુલાકાત લીધી. આવકવેરા વિભાગના વિજિલન્સ સેલનું કહેવું છે કે તેમના પાસે કંઈક સૂત્ર મળ્યું હતું અને તેથી બેંકને રૂપિયા ૧૦ લાખના આઈ.ટી. રિફંડ વાઉચર સામે ચુકવણી ન કરવા જણાવવામાં આવ્યું હતું અને તે પછી આવકવેરા વિભાગનો

એક અધિકારી બેંકમાં ગયો હતો. પુરાવામાં એવું આવ્યું છે કે આવકવેરા વિભાગને સોંપવામાં આવેલી સત્તાઓ હેઠળ બેંકમાંથી મહત્વપૂર્ણ દસ્તાવેજો જપ્ત કરવામાં આવ્યા હતા. આ દસ્તાવેજોની જમી પહેલાં બેંકે ફરિયાદ નોંધાવવા અંગે કોઈ કાળજી લીધી ન હતી અને આવકવેરા વિભાગ દ્વારા દસ્તાવેજોની જમી થયા પછી પણ કોઈ ઔપચારિક ફરિયાદ નોંધાવવામાં આવી ન હતી.

(ડી) પ્રાપ્ત થયેલ માહિતીના આધારે ફરિયાદ સીબીઆઈ દ્વારા સ્વયં જ નોંધવામાં આવેલ હોવાથી, સીબીઆઈએ સૂચકનું નામ જાહેર કરવું અપેક્ષિત ન હતું, પરંતુ અભિલેખ પર એવું દર્શાવતું કશું જ નથી કે સીબીઆઈએ કદી પણ એવો કોઈ પ્રયાસ કર્યો હોય કે નહીં તેની ખાતરી કરે કે સૂચક પોતે જ ગુનામાં સંડોવાયેલા દોષિત વ્યક્તિઓમાંથી એક છે કે નહીં, કારણ કે અનુભવ એવો રહ્યો છે કે ક્યારેક કોઈ એક ગુનેગાર, ગંભીર પરિણામોની આશંકાથી, પોતાને નિર્દોષ વ્યક્તિ તરીકે રજૂ કરે છે અને સૂચકની ભૂમિકા ધારણ કરે છે. આ મુદ્દા અંગે તપાસ અધિકારીએ પોતાની સાક્ષીમાં એવું જણાવ્યું નથી કે તેણે આ કસરત હાથ ધરી હતી.

(ઈ) આરોપપત્રમાં નામિત આરોપીઓને તાત્કાલિક ધરપકડ કરવામાં આવી નહોતી અથવા તેમની પૂછપરછ કરવામાં આવી નહોતી અને શ્રી ચેતન પટેલનું સીબીઆઈ સમક્ષ નિવેદન થયા પછી પણ આર.એમ. દવેને સંદિગ્ધોમાંના એક તરીકે દર્શાવવામાં આવ્યા નહોતાં.

(એફ) જ્યારે તપાસ અધિકારીને સંતોષ થયો કે શ્રી બી.કે. શાહ અને શ્રી એચ.ડી. પરમાર પીડિતો છે અને તેમનાં નામ એફ.આઈ.આર.માં ખોટી રીતે દર્શાવવામાં આવ્યા છે, ત્યારે દંડ પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૬૯ હેઠળ ઔપચારિક અહેવાલ રજૂ કરવો આવશ્યક હતો કે કેમ, એ પ્રશ્ન છે, કારણ કે એવો અહેવાલ રજૂ થવા પર આરોપિત વ્યક્તિને તે અહેવાલનો વિરોધ કરવાની તક મળે છે.

૪૨. કેટલીક અન્ય ક્ષતિઓ પણ સૂચવી શકાય તેવી છે, પરંતુ અદાલતને તે આવશ્યક લાગતું નથી, કારણ કે આ ક્ષતિઓ મૂળભૂત સ્વરૂપની નથી. શ્રી અમીને સૂચવેલા પાસાઓની મૂળવણી કરતાં અદાલતનો એવો અભિપ્રાય છે કે સી.બી.આઈ.એ દોષિતોની યાદી મર્યાદિત રાખવાનો વિચાર કર્યો હોઈ શકે અથવા તેને એવું લાગ્યું હોઈ શકે કે આ અગાઉથી રચાયેલ સાજિશનો કેસ નથી.

અનુભવ એવો છે કે ક્યારેક ફરીયાદી અથવા ફરિયાદ પક્ષની સંસ્થા વાસ્તવિક દોષિતો કરતાં વધુ વ્યક્તિઓને સંડોવવાની લાલચમાં આવે છે, પરંતુ નીચલી અદાલતમાં તેઓ ખોટી રીતે વ્યક્તિઓને સંડોવે છે અને બાદબાકીનો સિદ્ધાંતનો લાભ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એ જ રીતે, નિશ્ચિત હકીકતી પરિસ્થિતિમાં ફરીયાદી અથવા તપાસ એજન્સી દોષિતોની યાદી મર્યાદિત કરવાનો પ્રયત્ન પણ કરે છે. આ વલણ ખાસ કરીને ત્યારે સ્પષ્ટપણે જોવા મળે છે જ્યારે આરોપીઓ સમાજના અમુક ઉચ્ચ સ્તરના વર્ગમાંથી આવતા હોય અથવા તેઓ સરકાર કે અર્ધસરકારી કર્મચારીઓના વર્ગમાં આવતા હોય. વર્તમાન કેસમાં, ચાર્જશીટમાં સામેલ કરી શકાય એવા દોષિતોની યાદી મર્યાદિત કરવાનો સી.બી.આઈ.એ કોઈ પ્રયત્ન કર્યો છે કે નહીં તે એક પ્રશ્ન છે, પરંતુ જ્યારે તેનો જવાબ “હોઈ શકે” અથવા “નહીં પણ હોઈ શકે” એવો હોય, ત્યારે પરિસ્થિતિ આરોપીઓના પક્ષમાં ઝૂકતી નથી. અન્ય ક્ષતિઓ અંગે ફરિયાદ પક્ષનો કેસ સ્વીકારતાં શીખેલા નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે ચર્ચા કરી છે; અને ઉપર કરેલી ચર્ચાના પ્રકાશમાં, એકત્રિત રીતે પણ, તે ફરિયાદ પક્ષના કેસ માટે ઘાતક હોવાનું જણાતું નથી. તેથી, ઉપર ઉલ્લેખિત પાસાઓ ફરિયાદ પક્ષના કેસને મદદરૂપ બનતા નથી.

૪૩. શ્રી અમીનની એક રજૂઆત જૂના અધિનિયમની કલમ ૫ ની ઉપકલમ (ડી) ની ભાષા પર આધારિત છે. એવી રજૂઆત કરવામાં આવે છે કે ભ્રષ્ટ્ર અથવા ગેરકાયદે સાધનો દ્વારા અથવા અન્ય રીતે જાહેર સેવક તરીકેના પોતાના

હોદ્દાનો દુરુપયોગ કરીને આરોપીએ પોતાના માટે કોઈ કિંમતી વસ્તુ અથવા નાણાકીય લાભ મેળવ્યો હોય તે બાબતે કોઈ પુરાવો નથી. કારણ કે આરોપીએ પોતાના માટે કંઈ મેળવ્યું નહોતું અને એક ખાલી પાનું, એક રિફંડ વાઉચર પુસ્તકમાંથી અને બીજું એડવાઈસ પુસ્તકમાંથી, ફાડી કાઢવું કોઈ કિંમતી વસ્તુ અથવા કોઈ નાણાકીય લાભ કહેવાઈ શકે નહીં. તેથી, તે જૂના અધિનિયમની કલમ ૫(૧) ની ઉપકલમ (ડી) હેઠળ આવશે નહીં, જેને જૂના અધિનિયમની કલમ ૫(૨) હેઠળ દંડનીય બનાવવામાં આવી છે. આ દલીલમાં ન તો કોઈ કાનૂની બળ છે અને ન તો કોઈ તર્ક છે. ફરિયાદ પક્ષનું કહેવું છે અને રજૂ કરાયેલા પુરાવા મુજબ આરોપી આવકવેરા વિભાગમાં ચુ.ડી.સી. હતો અને આ બે કિંમતી દસ્તાવેજો અથવા એવા દસ્તાવેજો, જેને કિંમતી પ્રતિભૂતિમાં રૂપાંતરિત કરી શકાય, સુધી આરોપીની પહોંચ હતી, કારણ કે તે એવા ખંડમાં ચુ.ડી.સી. તરીકેની ખુરશી પર બેસતો હતો કે જ્યાં એક કબાટમાં આ દસ્તાવેજો રાખવામાં આવતા હતા. વિભાગના દષ્ટિકોણથી આ દસ્તાવેજો કિંમતી હતા અને જે વ્યક્તિ તેનો ઉપયોગ કરી શકે અથવા પોતે તેનો ઉપયોગ કરે તેના માટે પણ તે કિંમતી હતા. જૂના અધિનિયમની મૂળ કલમ ૫ માત્ર જાહેર સેવકના વિવિધ દુરાચારોની વ્યાખ્યા અને વર્ણના કરે છે, જેને જૂના અધિનિયમની કલમ ૫ ની ઉપકલમ (૨) હેઠળ, ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૬૧ હેઠળ દંડનીય ગુનાને અવગણીને પણ, દંડનીય બનાવવામાં આવ્યા છે. એ જ રીતે, ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૪૬૭ ની જોગવાઈઓ આકર્ષિત નહીં થાય એવી દલીલોમાં પણ

મને કોઈ જ સાર લાગતો નથી. શ્રી અમીનના જણાવ્યા મુજબ, ફક્ત દલીલ માટે એમ સ્વીકારી લેવાય કે આવકવેરા રિફંડ વાઉચર અને એડવાઈસ (આંક ૩૪ અને ૩૫) પરનું કંઈક હસ્તલેખન આરોપીનું છે, તોય એવું કહી શકાય નહીં કે આરોપીએ કોઈ કિંમતી પ્રતિભૂતિની કૂટરચના કરી હતી. દસ્તાવેજની કૂટરચના કરવી ઘણો હલકો ગુનો છે, જેને ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૪૬૫ હેઠળ દંડનીય બનાવવામાં આવ્યો છે. તે માટે આરોપી સામે આરોપ મૂકવામાં આવ્યો નહોતો. પરંતુ અગાઉ ચર્ચા મુજબ, જે એડવાઈસ આર.બી.આઈ. ને મોકલવામાં આવી હતી તે આઈ.ટી. રિફંડ વાઉચરનું ચુકવણીપાત્ર નિરાકરણ મેળવવાની ચાવી હતી અને રિફંડ વાઉચર પોતે વ્યવહારિક રીતે ચેક અથવા એક સાધન હતું, અને તે રજૂ કરાતા વાઉચરમાં દર્શાવાયેલ વ્યક્તિને વાઉચરમાં દર્શાવેલ રકમ જેટલી રકમ પ્રાપ્ત થવાની હતી. એવું રિફંડ વાઉચર તેમાં નામ દર્શાવેલ વ્યક્તિના હિતમાં ચુકવણી આદેશ સમાન છે. તેથી, આવા દસ્તાવેજની કૂટરચના એ કિંમતી પ્રતિભૂતિની કૂટરચના સિવાય બીજું કંઈ નથી અને જ્યારે પુરાવામાંથી એવો અનુમાન નીકળે છે કે કૂટરચના આઈ.ટી. વિભાગને અને પરિણામે આર.બી.આઈ. ને છેતરવાના હેતુસર કરવામાં આવી હતી અને એલિસબ્રિજ કો.ઓપ. બેંકમાં તે રજૂ કરવામાં આવી ત્યારે તે ખોટું હોવાનું જાણતા હોવા છતાં તેને અસલી તરીકે વપરવામાં આવી હતી, ત્યારે અદાલત માટે એવું સ્વીકારવું મુશ્કેલ બનશે કે આરોપીને આ ગુનાઓ સાથે ખોટી રીતે સાંકળવામાં આવ્યો છે. તેથી, આ દલીલો પણ નકારી કાઢવામાં આવે છે. મને કોઈ નિર્ણયનો

ઉદ્દેશ કરવો આવશ્યક લાગતો નથી અને અદાલત માટે એટલું નોંધવું પૂરતું છે કે વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે આરોપીઓને જે ગુનાઓ માટે આરોપિત કરવામાં આવ્યા છે તે માટે દોષિત ઠેરવવામાં કોઈ ભૂલ કરી નથી.

૪૪. સંક્ષેપમાં કહીએ તો, માનનીય નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે નોંધેલ દોષિત ઠરાવવાના આદેશ સંબંધે અપીલમાં કોઈ જ ગુણવત્તાસભર આધાર નથી અને તેથી તે રદ થવા પાત્ર ન હોવાથી નામંજૂર કરવામાં આવવી જરૂરી છે.

૪૫. જ્યાં સુધી સજાનો સંબંધ છે, શ્રી રવાણી, સી.બી.આઈ. તરફથી હાજર થયેલા વિદ્વાન વકીલ તેમજ રાજ્ય તરફથી વિદ્વાન સરકારી વકીલ શ્રી એ.જે. દેસાઈએ રજૂ કર્યું છે કે, વર્તમાન કેસમાં, અપીલકર્તા તરફથી વિદ્વાન વકીલ શ્રી અમીન દ્વારા કરવામાં આવેલી રજૂઆત છતાં, અદાલતે સજા ઘટાડવી જોઈએ નહીં, કારણ કે ગુનો ગંભીર સ્વરૂપનો છે અને તે આવકવેરા વિભાગના એક કર્મચારી દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે, જે રાજ્યની આવકના સીધા પ્રવાહ સાથે સંબંધિત છે અને, તેથી, આરોપી દ્વારા કરવામાં આવેલ પ્રયાસને ગંભીરતાથી જોવો જોઈએ.

૪૬. તેમ છતાં, અપીલકર્તા આરોપી તરફથી હાજર રહેલા વિદ્વાન વકીલ શ્રી ડી.એફ. અમીન દ્વારા સજામાં ઘટાડા અંગે કરવામાં આવેલી રજૂઆતમાં કેટલુંક

બળ છે. આ સત્ય છે કે આરોપી ભારત સરકારનો જવાબદાર કર્મચારી હતો. જોકે, તે વર્ષોથી વેદના અને માનસિક તણાવનો સામનો કરી રહ્યો છે. નીચલી અદાલતે ઈ.સ. ૧૯૮૮માં નોંધેલા દોષારોપણના પરિણામે તેની સેવા સમાપ્ત કરવામાં આવી હતી અને ભ્રષ્ટાચાર નિવારણ અધિનિયમની કલમ ૫(૧)(ડી) સહવાંચનીય કલમ ૫(૨) (જૂનો અધિનિયમ) હેઠળ દંડનીય ગુના માટે કોઈ લઘુત્તમ સજા નિર્ધારિત કરવામાં આવી નહોતી. જ્યારે રાજ્યને કોઈ વાસ્તવિક નુકસાન થયું નથી, ત્યારે વિદ્વાન નીચલી અદાલતના ન્યાયાધીશે ઓછી સજા ફટકારવી જોઈએ હતી. ઓછામાં ઓછું, આ અદાલતે મૂળભૂત સજાની અવધિમાં ઘટાડો કરવો જોઈએ. કારણ કે આ અદાલતે શ્રી અમીનની એવી દલીલો નામંજૂર કરી છે કે આરોપી ફોજદારી દુરાચરણ માટે અથવા મૂલ્યવાન જામીનપત્રની કૂટરચના કરવા માટે જવાબદાર નથી, તેથી આ અદાલત માટે અત્યંત હળવી સજા લાદવી શક્ય બનશે નહીં, કારણ કે સજાનો આદેશ સમાજને અસરકારક સંદેશ આપનાર હોવો જોઈએ અને તેમાં કંઈક અંશે નિવારક તત્વ હોવું જોઈએ. આવા અથવા સમાન પ્રકારના કેસોમાં દષ્ટિકોણ અતિ ઉદાર ન હોવો જોઈએ. કંઈક અંશે, મૂળભૂત સજાની અવધિમાં ઘટાડો કરી શકાય. મારો એવો મત છે કે અપીલકર્તા આરોપીને જે ગુનાઓ માટે દોષિત ઠરાવવામાં આવ્યો છે, તે માટે મૂળભૂત સજા ઘટાડીને ૯ માસની કઠોર કેદ કરવામાં આવે તો તે ન્યાયના હેતુઓને પૂર્ણ કરશે. જોકે, ઉપરોક્ત ગુનાઓ અંગે ફટકારવામાં આવેલી દંડની

સજાની પણ પુષ્ટિ કરવી જરૂરી છે, કારણ કે દંડની રકમ પહેલેથી જ ભરપાઈ કરવામાં આવી છે.

૪૭. પરિણામે, હાલની ફોજદારી અપીલ ભાગે મંજૂર કરવામાં આવે છે. ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમો ૪૨૦, ૪૬૭, ૪૬૮ ને કલમ ૪૭૧ સાથે વાંચતા તથા ભ્રષ્ટાચાર નિવારણ અધિનિયમ (જૂનો અધિનિયમ) ની કલમ ૫(૨) ને કલમ ૫(૧)(ડી) સાથે વાંચતા, તે હેઠળ દંડનીય ગુનાઓ બાબતે અપીલકર્તા-આરોપી વિરુદ્ધ પસાર કરાયેલ વિવાદિત ચુકાદો અને સજાનો આદેશ આથી યથાવત્ રાખવામાં આવે છે. ઉપરોક્ત ગુનાઓ માટે ફટકારવામાં આવેલ દંડની સજા પણ આથી યથાવત્ રાખવામાં આવે છે. તેમ છતાં, ઉપરોક્ત ગુનાઓ સંદર્ભે ફટકારવામાં આવેલ મૂળ સજાનો આદેશ ઘટાડવામાં આવે છે, એ હદ સુધી કે ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમો ૪૨૦, ૪૬૭, ૪૬૮ ને કલમ ૪૭૧ સાથે વાંચતા તે હેઠળ દંડનીય ગુનાઓ સુધી મર્યાદિત રીતે, દરેક ગુના માટે ૧ ૧/૨ વર્ષનો આર.આઈ. ભોગવવાની જે મૂળ સજા ફટકારવામાં આવી હતી, તેના સ્થાને તે ઘટાડવામાં આવે છે અને હવે અપીલકર્તા-આરોપી દરેક ગુના માટે ૯ મહિનાનો આર.આઈ. ભોગવશે. તેવી જ રીતે, ભ્રષ્ટાચાર નિવારણ અધિનિયમ (જૂનો અધિનિયમ) ની કલમ ૫(૧)(ડી) ને કલમ ૫(૨) સાથે વાંચતા તે હેઠળ દંડનીય ગુના બાબતે, ઉક્ત ગુના માટે ૧ ૧/૨ વર્ષનો આર.આઈ. ભોગવવાની જે મૂળ સજા ફટકારવામાં આવી હતી, તેના સ્થાને તે ઘટાડવામાં

આવે છે અને હવે અપીલકર્તા-આરોપી ઉક્ત ગુના માટે ૯ મહિનાનો આર.આઈ. ભોગવશે. ઉપરોક્ત દરેક ગુના સંદર્ભે ફટકારવામાં આવેલ દંડની સજા આથી યથાવત્ રાખવામાં આવે છે. લાદવામાં આવેલી મૂળભૂત સજાઓ સમકાલીન રીતે ચાલશે.

૪૮. અપીલકર્તા આરોપી નીચલી અદાલતમાં વિચારણા દરમિયાન જામીન પર હતો અને હાલમાં પણ આ અદાલતે ૨૭.૦૯.૧૯૮૮ ના રોજ પસાર કરેલા આદેશના અનુસંધાને અપીલકર્તા આરોપી જામીનનો લાભ લઈ રહ્યો છે અને તેથી અપીલકર્તા આરોપીને આત્મસમર્પણ કરવા માટે કેટલીક વાજબી મુદત આપવી જોઈએ. તેથી, અપીલકર્તા આરોપીને આ ચુકાદાની તારીખથી છ અઠવાડિયાની અંદર સજા ભોગવવા માટે નીચલી અદાલત સમક્ષ આત્મસમર્પણ કરવાની દિશા આપવામાં આવે છે; તે ન કરે તો નીચલી અદાલત આરોપીની હાજરી સુનિશ્ચિત કરવા માટે બિનજામીનપાત્ર વોરંટ જારી કરશે જેથી તેને સજા ભોગવવા જેલમાં મોકલી શકાય. આરોપીના જામીનબંધપત્રો મુક્ત કરવામાં આવે છે.

[સી.કે. બુચ, ન્યાયમૂર્તિ]

*રાવલ

વિષય:

*The translation of this judgment has been provided by
M/s Hyperlink E-Solutions Pvt. Ltd.*

=====

અસ્વીકરણ: સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

DISCLAIMER: The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.